КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
ФАКУЛЬТЕТ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ, КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВА
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

КРИЛОВА МАРІЯ ІГОРІВНА

СЕМІОТИЧНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ ЖЕСТОВОЇ МОВИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА (МАГІСТЕРСЬКА) РОБОТА

спеціальність 035 Філологія
освітньо-наукова програма 035.01.01 «Українська мова і література»

Науковий керівник: Саєвич І. Г.,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови

Допущено до захисту:
Завідувач кафедри української мови:
/Михайло ВІНТОНІВ/
Протокол засідання кафедри №8 «07 05» 2026 р.

Цими підписами засвідчую, що подані на захист рукопис та електронний документ є ідентичні

Київ – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП 3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЖЕСТОВОЇ МОВИ У ВИМІРАХ СЕМІОТИКИ 7
1.1. Жестова мова в соціально-гуманітарному знанні 7
1.1.1. Поняття «жестова мова» 7
1.1.2. Соціальні аспекти української жестової мови 13
1.2. Семіотичні аспекти вивчення комунікації 18
1.2.1. Знак як основне поняття семіотики 18
1.2.2. Класифікація знаків 23
Висновки до розділу 1 25
РОЗДІЛ 2. СЕМІОЗИС УКРАЇНСЬКОЇ ЖЕСТОВОЇ МОВИ 27
2.1. Жестовий знак: суть і властивості 27
2.2. Типи жестових знаків 33
2. 3. Системна організація жестової мови 37
2.3.1. Парадигматичні відношення в системі жестів 38
2.3.2. Жестова мова як система, що постійно розвивається 50
Висновки до розділу 2 55
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ 57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 59
ДОДАТКИ 66

ВСТУП

Історія жестової мови як об’єкта пильної уваги в Україні налічує понад двісті років – від часу виникнення перших громад глухих та спеціальних навчальних закладів для них. Першими такими закладами стали інститут для глухонімих на Волині (1805), Львівська (1830) та Одеська (1843) школи. На думку С. Кульбіди, «жестова мова – це геніальний комунікативний витвір людей на основі візуального сприймання в умовах слухової депривації», а також вияв творчої здатності осіб, позбавлених слуху, плекати рідну мову упродовж багатьох поколінь [31, с. 57].

Українською жестовою мовою (УЖМ) нині послуговується понад 200 тисяч громадян. Приблизно для 40 тисяч осіб вона є єдиним засобом спілкування та соціальної взаємодії. Ще десять років тому жестова мова з’являлася здебільшого на телебаченні під час випусків новин чи важливих офіційних подій. Проте останнім часом ситуація змінилася – завдяки зусиллям представників бізнесу, культури та громадських організацій жестова мова набула поширення та стала більш помітною в суспільному житті [38].

Правовий статус української жестової мови визначено законами «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» (стаття 23), «Про освіту» (стаття 7) і «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (стаття 4).

Однак шлях до визнання жестової мови був тривалим. У різні періоди науковці, педагоги та громадські діячі, серед яких Р. Боскіс, Л. Виготський, Р. Краєвський, М. Лаговський, Н. Морозова, І. Соколянський, М. Тяжелов, В. Флері мали різні, часто протилежні погляди на її природу, значення та виражальні можливості.

Питання соціального статусу, особливостей системної організації та функціонування жестової мови неодноразово розглядалися в працях Н. Адамюк, Є. Грищенко, М. Давидова, В. Жук, Н. Зборовської, Н. Іванюшевої, Н. Каменської, С. Кульбіди, С. Литовченко, О. Лозинської, В. Пасічник, О. Рибак, В. Стьопкіна, О. Таранченко, О. Тищенко, І. Чепчиної та ін. Однак значна кількість проблем, пов'язаних із семіотичним виміром УЖМ, її динамікою та специфікою лексикографічного опрацювання потребують пильної уваги.

Актуальність роботи зумовлена необхідністю вивчення питань знакової природи УЖМ, специфіки її сприйняття і породження, особливостей системної організації, що можуть бути використані для перевірки універсальності лінгвістичних теорій, створених на матеріалі національних мов з вокально-слуховим характером комунікації.

Мета роботи полягає у всебічному аналізі української жестової мови як природної системи знаків; у з'ясуванні її ролі як засобу комунікації між людьми з порушеннями слуху чи голосу, а також їх взаємодії з особами, що послуговуються вокально-слуховою мовою.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1) розглянути теоретичні засади вивчення УЖМ як системи знаків;
2) визначити особливості соціальної природи УЖМ;
3) поглибити знання про знаковий вимір жестової мови;
4) з'ясувати особливості системної організації УЖМ та шляхи її поповнення новими знаками.

Об'єктом дослідження є знаки української жестової мови як основного засобу комунікації жестомовної спільноти.

Предметом дослідження є типологічна своєрідність знаків української жестової мови, а також особливості їхньої системної організації.

Методи дослідження: для розв'язання мети і завдань дослідження використано такі методи і прийоми: загальнонаукові (*аналізу, синтезу, індукції, дедукції, спостереження*, *інтерпретації* – з метою пошуку, опрацювання та систематизації матеріалу); лінгвістичні: *метод словникових дефініцій* – для пояснення специфіки знаків УЖМ в жестівниках; *описовий* – для інвентаризації жестів та їх інтерпретації; *структурний* – з метою систематизації жестомовного матеріалу; *зіставний* – для порівняння знаків УЖМ та української мови з вокально-слуховим каналом сприйняття і породження.

Джерельною базою дослідження стали спеціалізовані словники і посібники з української жестової мови [12; 13; 14; 15; 26; 27; 28; 51; 52].

Теоретичне значення роботи полягає в поглибленні наукових уявлень про українську жестову мову як знакову систему в ракурсі семіотичного та психолінгвістичного аспектів. У роботі уточнено сутність поняття знака жестової мови, схарактеризовано його властивості з погляду каналів сприйняття й породження та відповідно до класифікації знаків Ч. Пірса, а також розглянуто особливості парадигматичних відношень між знаками української жестової мови. Отримані результати сприяють подальшому розвитку теоретичних засад у дослідженні природи мовних знаків, розширюють уявлення про семіозис жестової мови та можуть бути використані в наукових студіях із загального мовознавства, психолінгвістики, семіотики і теорії комунікації.

Практичне значення роботи полягає в можливості застосування її результатів у навчальному процесі, зокрема під час викладання курсів із загального мовознавства, психолінгвістики, семіотики та основ жестової мови, для підготовки навчально-методичних матеріалів з проблем викладання української жестової мови. Окрім того, результати роботи можуть бути корисними в педагогічній практиці, зокрема в роботі з особами з

порушеннями слуху, а також у подальшій професійній діяльності фахівців у галузі освіти, інклюзії та комунікації.

Апробацію основних положень і результатів здійснено під час виступу на X Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми літературознавства і мовознавства» (Київ, 12.12.2025 р.) та в науковій статті: Крилова М.І. Соціальні аспекти української жестової мови. *Молодий дослідник: збірник наукових праць.* 2025. №7. С. 74–81.

Структура та обсяг: робота складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (66 позицій), додатку, створених автором роботи 37 фотоілюстрацій, на яких відтворено 44 жестолексеми. Загальний обсяг роботи – 78 сторінок, обсяг основного тексту – 59 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЖЕСТОВОЇ МОВИ У ВИМІРАХ СЕМІОТИКИ

1.1. Жестова мова в соціально-гуманітарному знанні

Жестова мова постійно привертає увагу дослідників різних гуманітарних сфер знання: лінгвістики, педагогіки (зокрема сурдопедагогіки), соціології та психології. Праці цих науковців стали основою для з'ясування багатьох проблем теоретико-практичного спрямування, з-поміж яких – витлумачення поняття «жестова мова» та соціальні аспекти її функціонування.

1.1.1. Поняття «жестова мова». У мовознавстві терміни «жест», «жестова мова» і «мова жестів» застосовують у різних контекстах, що часто призводить до термінологічного непорозуміння. В одних випадках ідеться про жести як допоміжний засіб усного спілкування, в інших – як про знаки специфічної системи комунікації, а тому це питання потребує пильної уваги.

У лінгвістичних термінологічних словниках жест традиційно розглядають у контексті допоміжних засобів спілкування. Так, у «Словнику сучасної лінгвістики» А. Загнітка *жест / жести* (франц. *geste* від лат. *gestus* – положення, поза; від *gero* – несу, рух тіла, виконую) визначено таким чином: «складник паралінгвістичних засобів спілкування, зокрема кінесики; більше або менше помітні, але виразно простежувані рухи людського тіла або рук, виразний рух пальців у комунікації» [17, т. 1, с. 287]. Автор зазначає, що найчастіше жести слугують для вираження емоцій, психічних станів і бажань та наголошує на зумовленості їхніх семантичних і прагматичних функцій соціальними та національно-культурними особливостями [17, т. 1, с. 287].

За даними багатьох досліджень, у процесі спілкування близько 60–80 % інформації передається невербальними засобами, і лише 20–40 % – за допомогою слів. Мова тіла має певні особливості, а її прояви залежать від

підсвідомих імпульсів людини, тому паралінгвістичні засоби спілкування зазвичай важко підробити. Саме цей неусвідомлюваний характер робить невербальні сигнали достовірнішими, ніж словесні висловлювання. І хоча людина частково контролює власні жести, її тіло все одно мимоволі демонструє реальний емоційний стан. Психологи радять опановувати позитивні, відкриті жести, які сприяють ефективній взаємодії, та уникати жестів із негативним забарвленням, що можуть заважати успішному спілкуванню.

У діахронних дослідженнях як одну з поширених гіпотез походження мови визначають гіпотезу жестів, відповідно до якої вірогідним видається шлях від жестової мови до звукової. Таким чином, жестову форму комунікації розглядають як первісний спосіб взаємодії між людьми [11, с. 32].

Учені різних напрямів визнають роль «кінетичної мови», мови жестів і пантоміми у становленні людської свідомості та вокально-слухової мови. Це підтверджують і спостереження за первісними племенами. Наприклад, плем’я аранда в Австралії використовує близько 450 різних жестів, які можуть означати не лише конкретні предмети, а й абстрактні поняття. У таких спільнотах жестова мова доповнює звукову і застосовується у спеціальних ситуаціях [21, с. 43].

Окрім погляду на жести як на допоміжний засіб усної комунікації, що на сучасному етапі є вторинним порівняно зі звуковим мовленням, жестову мову розглядають також як специфічну знакову систему, якою послуговуються глухі люди.

У сучасному українському мовознавстві термін «жестова мова», що утворений за аналогією з англійською та французькою традиціями [33] є загальновживаним позначенням візуально-кінетичної системи знаків. У Законі України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» зазначено: «Українська жестова мова – природна візуально-

жестова мовна система з власною лексико-граматичною структурою, що сформувалася еволюційним шляхом і використовується як основний або один з основних засобів спілкування жестомовних осіб, які постійно проживають або впродовж тривалого часу проживали на території України». У статті 4 пункті 1 Закону спільноту людей, які послуговуються жестовою мовою, названо жестомовною спільнотою. Важливим є також положення пункту 3 цієї статті: «в Україні кожному гарантується право вільно використовувати українську жестову мову в суспільному житті, вивчати та підтримувати її, а також навчатися нею» [37].

Зарубіжні та вітчизняні дослідники неодноразово акцентували на специфічних властивостях цієї системи знаків та непростому шляху жестомовної спільноти в процесі утвердження повноцінного правового статусу притаманної їм форми суспільної взаємодії. За спостереженням канадської дослідниці Д. Рассел, у багатьох країнах світу меншини, що послуговувалися жестовою мовою, зазнавали утисків із політичних причин, а переконання про нерівність різних мовних форм закріпилося ще на початку XX століття, відповідно до домінування звукової мови [64].

У системі сурдопедагогіки як галузі педагогіки, що займається навчанням і вихованням осіб з порушеннями слуху тривалий час панувала дискримінація жестових мов. Викладачів намагалися відучити використовувати їх, а під час професійної підготовки сурдопедагогів ці національні мови майже не вивчали. Вважали, що вони недосконалі й перешкоджають оволодінню «нормальними» звуковими мовами. Такі уявлення виявилися хибними, адже структура жестових мов природно пристосована до міміко-жестового спілкування. Попри це, навіть коли дорослі глухі ставали двомовними, послуговуючись рідною мовою в повсякденному спілкуванні та калькованою жестовою мовою в офіційних

ситуаціях, до середини ХХ століття жестові мови все ще не отримали належного визнання [58, с. 477].

У багатьох країнах світу простежуємо тенденцію до використання білінгвального підходу, спрямованого на створення оптимального освітнього середовища з метою задоволення актуальних потреб громадян з порушеннями слуху. Для цього пропонують ефективні методи й технології навчання, що враховують їхні сенсорні особливості, вікові, соціокультурні й комунікативні потреби, а також своєрідне соціальне середовище.

В Україні білінгвальний підхід спрямований на гарантування глухим особам доступу до української жестової мови як першої та української вокально-слухової мови як другої з урахуванням специфіки сприйняття та продукування цих систем і культурних відмінностей суб'єктів навчання [34, с. 14] .

На думку Н. Адамюк, варто звернути увагу на окрему категорію осіб, які володіють двома мовами майже однаково. Це особи зі збереженим слухом, які виховувалися від народження глухими людьми й перейняли самобутню культуру глухих. Такі особи є представниками окремого прошарку CODA і під час визначення статусу першості називають саме жестову мову. Доказом цьому є те, що в момент спілкування «кодівці» добирають мовні одиниці саме в жестовій мови, до яких згодом долучають звукові аналоги. Процес добору відповідної одиниці триває в середньому 30 секунд [2, с. 6].

Відомий фахівець у галузі тифлосурдопедагогіки І. Соколянський у 1920–1930-х роках ХХ ст. наголошував на необхідності комунікації з дітьми з порушенням слуху через доступні їм засоби мови та жестової сигналізації, позаяк традиційні усні методи для них були часто незрозумілими. Дослідниця К. Глушенко зазначає, що для тифлосурдопедагогіки був притаманний погляд на жестову мову як на обмежену, недосконалу форму другої сигнальної

системи. На думку вітчизняних учених, вона мала бути тимчасовим, перехідним етапом до оволодіння вокально-слуховим мовленням. За висловом А. Ярмоленко, «кінетичне мовлення готує мислення дитини, його тактильні відчуття та моторику до переходу на словесне мовлення, але не може задовольнити зростаючу потребу у вираженні, оформленні та розвитку власної думки, не дає можливості тієї диференціації мислення, що виражається через засоби мови – лексичний фонд та граматику» [10, с. 95].

Видатний психолог ХХ ст. Л. Виготський розглядав жестову мову як своєрідну символічну систему з притаманними їй структурою та законами, придатну для комунікації. Він був одним із перших, хто змінив усталене уявлення про жестову мову як безсистемне вживання жестів. Науковець дійшов висновку, що жестова мова є мовою в лінгвістичному розумінні, і що її необхідно викладати глухим дітям [21, с. 213].

Першу спробу осягнути лінгвістичні аспекти жестової мови на українському матеріалі зробив фахівець у галузі сурдопедагогіки Р. Краєвський на початку 1970-х років. Дослідник уживав термін «міміко-жестикулярна мова» й визначав її як систему, що складається з виражальних рухів (міміки обличчя та жестових знаків), серед яких розрізняв безпосередню й опосередковану символіку, а також штучні знаки. Учений запропонував унікальний словник жестів, у якому лексеми були систематизовані за конфігурацією руки – основним складником жесту як семантичної одиниці. У кожній словниковій статті подавалися також два інші компоненти – положення руки в просторі та характер руху [54].

Лінгвіст Вільям Стокоу на матеріалі американської жестової мови довів, що вона є повноцінною багаторівневою мовною системою: має власну лексику, граматику й здатна точно передавати зміст і думки. Основною семантичною одиницею вчений визначив жест, що має складну структуру, порівнявши його зі словом у звуковій мові, а його компоненти (конфігурацію,

положення та рух) – із фонемами. Роботи Стокоу започаткували дослідження структури жестових мов, що уможливило розгляд мови глухих як повноцінного лінгвістичного явища. [60].

У монографії С. Кульбіди порушено питання статусу жестовох мови у взаємозв'язку з розвитком когнітивних можливостей людини. Сучасний досвід засвідчує, що жестова мова є стимулом для швидкого розвитку когнітивних і соціальних здібностей неушкодженими каналами сприймання інформації в період раннього дитинства, що надзвичайно важливо для уникнення мовної депривації. Окрім того, жестова мова полегшує дитині оволодіння звуковою мовою як письмово, так і усно [30].

За даними закордонних психологічних та психолінгвістичних досліджень, оволодіння жестовою мовою глухими дітьми, які зростають у родинах глухих батьків і спілкуються жестовою мовою з раннього віку, відбувається за тими самими віковими закономірностями, що й оволодіння звуковою – збігаються терміни появи перших жестів, їхні функції й типи помилок тощо [47, с. 174].

Нейрофізіологи припускають, що на рівні мозкової локалізації жестова й усна звукова мови мають спільний центр – за обидві відповідає ліва півкуля. Раніше була поширена думка, що за жестову мову як візуальну систему відповідає права півкуля, яка оперує образами. Саме на цій підставі обґрунтовувалася неповноцінність жестової мови як знакової системи, необхідної для розвитку абстрактно-логічного мислення. Однак нейрофізіологічні дослідження доводять, що жестова мова виконує і комунікативну, і символічну функції, що є достатньою основою для розвитку інтелекту глухої людини [48, с. 42].

На думку дослідниці А. Замши, жестова мова в контексті емоційного розвитку пов'язана з формуванням уміння описувати й передавати особисті емоції, стани та почуття. Емоційна зрілість передбачає здатність керувати

власними емоціями, бути стійким до впливу емоцій інших людей, а також бути чутливим і вміти зчитувати їхні емоційні реакції [19, с. 243]. Емоційна атмосфера й соціально-психологічний клімат соціальної групи, у якій перебуває індивід, що опановує мовну систему, істотно впливають на ефективність цього процесу [18, с. 15].

У наш час жестову мову вважають однією з природних систем комунікації людства, яка за суспільними функціями співвідносна зі звуковими мовами, хоча й має відмінні структурні особливості та спосіб вираження. Ця знакова система придатна для передачі будь-якої інформації. Тому поняття «безмовні глухонімі» слід вважати некоректним.

1.1.2. Соціальні аспекти української жестової мови. Особливої ваги в контексті сучасних мовознавчих пріоритетів набувають соціальні аспекти функціонування української жестової мови. Актуальними залишаються розробка сучасної соціокультурної концепції глухоти з урахуванням прикладних аспектів вивчення УЖМ, створення лексикографічних видань і кодифікація термінів відповідно до сфери їхнього застосування.

Одним із перших проблему соціального характеру мови розглядав І. Бодуен де Куртене. Учений вважав, що мовлення є результатом соціальної взаємодії, а зміни у мові нації чи етнічної групи зумовлені комунікацією між людьми. Відтак мовний розвиток індивіда можливий лише у спільноті подібних до нього осіб: «Оскільки мова можлива тільки в людському суспільстві, то крім психічного аспекту ми повинні бачити в ній завжди аспект соціальний. Основою мовознавства повинна служити не тільки індивідуальна психологія, а й соціологія» [23, с. 80].

Відомий мовознавець Л. Щерба розглядав мову як цілісну систему, у якій завжди наявний соціальний складник. Він визначає обов’язковий характер нормативних ознак мови для всіх членів суспільства і сам

зумовлений його життям. Мову Л. Щерба розумів як сукупність мовних знаків, що утворюють складну систему. Окрім мови, учений виокремлював мовлення – процеси розуміння й породження висловлювань окремою людиною. Л. Щерба наголошував, що індивідуальні властивості мови детерміновані мовною системою. Живою він вважав лише ту мову, якою реально послуговуються люди. Науковець зазначав: «У живому мовленні вимовляється значно більша, ніж ми це звичайно думаємо, кількість різноманітних звуків, які в кожній мові об'єднуються в порівняно невелике число звукових типів, здатних диференціювати слова та їх форми, тобто служити цілям людського спілкування». [23, с. 221].

Соціальний вимір УЖМ зумовлений своєрідним характером сенсорних особливостей жестомовної спільноти. Важливою проблемою, що має і лінгвістичне, і соціальне значення, є мовне позначення носіїв жестової мови. Зважаючи на особливості сприйняття і породження мови цими людьми, послуговуються такими термінами: «глухий», «людина з вадами слуху», «людина з порушенням слуху», «глухонімий», «нечуючий» тощо. Останній термін («нечуючий») утворено з порушенням норм української мови, тому в сучасних лінгвістичних працях ним послуговуються з обережністю. Однак маємо приклади застосування цього утворення в офіційних назвах громадських організацій, наприклад, у найменуванні зареєстрованого у 2003 р. Об'єднання нечуючих педагогів.

Термін «людина з вадами слуху» є некоректним, оскільки відсутність слуху не вважають людським недоліком. Втрата слуху може бути спричинена різними чинниками: генетичною схильністю, інфекційними захворюваннями, прийомом певних медикаментів тощо. Через негативну конотацію лексеми «вада» більш прийнятним є вживання словосполучення «людина з порушенням слуху».

Некоректним є й термін «глухонімий», адже поєднує ознаки відсутності слуху зі здатністю говорити. Людина з порушенням слуху через ураження слухового аналізатора та неспроможність чути себе не використовує голос повноцінно, що підтверджує клінічний діагноз, встановлений отоларингологом. Через це мовлення таких людей сприймають як недостатньо чітке.

Спільнота людей з порушенням слуху послуговується терміном «глухий». На думку дослідниці Н. Каменської, останнім часом за кордоном, зокрема в США, Канаді, Великобританії та Нідерландах, набув поширення підхід «Дві мови – дві культури», згідно з яким нарівні із загальнонаціональними мовою і культурою визнають також мову і культуру жестомовних спільнот. Відтак термін на позначення приналежності до відповідної мовної групи має написання тільки з великої букви («*Глухі*»). В англомовному світі загальновживаними є терміни «deaf» (глухий) та «Partially deaf» (частково глухий) [24, с. 76].

Подібну думку висловлює й С. Кульбіда в монографії «Соціокультурний дискурс української жестової мови в умовах сьогодення» та зазначає, що термін «Глуха» (Г) (особа) – «Deaf» (D) застосовують до тих осіб, які ідентифікують себе як Глухі і вважають себе частиною «світу Глухих», незалежно від аудіологічного статусу [30].

Вважаємо, що гостроту зазначеної проблеми визначають три чинники:

1. Соціальний (українське суспільство перебуває в пошуках коректних форм для толерантного ставлення до певної групи людей).

2. Лінгвістичний (виникає потреба унормування термінології відповідно до граматичних норм української мови).

3. Культурно-ідентифікаційний (частина спільноти людей з порушеннями слуху має власні традиції самоназви, спираючись на культурно-історичні, комунікативні особливості та соціальну чутливість).

Відтак можемо стверджувати, що терміни на позначення осіб з порушеннями слуху демонструють важливість балансу між нормативністю української звукової мови та повагою до самоназви представників жестомовної спільноти. Уточнення цих понять є необхідним для вироблення етичної й науково обґрунтованої комунікативної практики.

Проблема історії УЖМ неодноразово ставала предметом розгляду науковців – з часу появи перших осередків вивчення УЖМ на початку XIX ст. до сьогодні. Упродовж XX ст. і вивчення української жестової мови в школах, і дослідження її проблематики науковцями зазнавало утисків з боку держави. Однак із шістдесятих років XX ст. ця ситуація змінилася й почали з'являтися посібники та методичні рекомендації для навчання глухих дітей.

Сьогодні діти з порушеннями слуху можуть навчатися в загальноосвітніх школах у звичайних класах, де з ними працюють спеціальні асистенти. Для батьків, педагогів і перекладачів було видано низку підручників, методичних матеріалів та значну кількість випусків наукового збірника «Жестова мова й сучасність» [32].

Триває процес з опрацювання технологій автоматичного перекладу жестовою мовою, однак складність візуалізації рухів суттєво сповільнює цей процес. Наразі розвиток ШІ-технологій відкрив нові можливості для вивчення жестової мови. Наприклад, в Америці створений сайт для всіх охочих вивчати американську жестову мову на базовому рівні за допомогою ШІ-аватара [65]. В Україні були спроби розробити аналог з українською жестовою мовою, однак на сьогодні подібна програма відсутня. Її створення та впровадження потребує ретельного аналізу як серед охочих вивчати мову, так і з боку фахівців профільних напрямів.

У наш час, коли Україна активно впроваджує політику безбар'єрності, УЖМ перетворюється на невід'ємну частину публічної комунікації. Перекладом жестовою мовою супроводжують заходи за участі Президента

України. На виконання Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору на сайтах державних установ, таких як Міністерство охорони здоров'я, Міністерство соціальної політики, Національна поліція з'явилася вкладка «Почуй мене», що дозволяє скористатися онлайн-послугами перекладача жестової мови та отримати відповіді у форматі відеозвернень [30].

В Україні діє низка громадських та наукових організацій, які займаються проблемами жестомовної спільноти: Інститут спеціальної педагогіки і психології НАПН України, ГО «Всеукраїнська асоціація перекладачів жестової мови та людей з інвалідністю», ГО «Українське товариство глухих», ГО «Соціальна єдність», ГО «Відчуй», БО «Міжнародний волонтерський фонд глухих «Чую серцем».

В Інституті спеціальної педагогіки і психології НАПН України функціонує відділ української жестової мови – єдиний науково-дослідний осередок на теренах України, який здійснює вивчення лінгвістичних особливостей УЖМ, розроблення лінгводидактичного забезпечення її викладання та визначення теоретико-методичних засад використання національної жестової мови в умовах жестової двомовності в навчально-виховному процесі.

Громадська організація «Всеукраїнська асоціація перекладачів жестової мови та людей з інвалідністю» об'єднує фахівців з усіх регіонів України, головним завданням і бажанням яких є захист інтересів, прав і свобод людей з інвалідністю. Представники асоціації також зосереджують увагу на реалізації проєктів, пов'язаних з побудовою інклюзивного суспільства та забезпечення базових потреб усіх людей з інвалідністю.

Основним орієнтиром створення ГО «Українське товариство глухих» є об'єднання осіб з порушеннями слуху та надання їм допомоги в професійній,

трудовій і соціальній реабілітації, захисті їх законних прав та інтересів, а також утвердженні статусу громадян, всебічно інтегрованих у суспільство.

Громадська організація «Соціальна єдність» понад 10 років активно працює у напрямі створення безбар'єрного простору для людей з порушенням слуху, а з 2021 року розширила свої функції та допомагає всім людям з різними формами інвалідності. Представники ГО «Відчуй» займаються реабілітацією, соціалізацією, реалізацією прав дітей і дорослих з порушеннями слуху. Благодійна організація «Міжнародний волонтерський фонд глухих «Чую серцем» – це об'єднання волонтерів та активних людей, які реалізують проєкти, спрямовані на допомогу дітям з інвалідністю, людям з інвалідністю по слуху, ветеранам і біженцям.

Соціокультурні й правові аспекти функціонування жестової мови в Україні засвідчують прогресивний рух до її визнання як елемента національної мовної політики. Закріплення її статусу в законодавстві, розвиток інституційної підтримки та діяльність громадських організацій створюють підґрунтя для формування безбар'єрного суспільного середовища та посилення активності жестомовної спільноти [24, с. 79-80].

1.2. Семіотичні аспекти вивчення комунікації

Семіотика – відносно молода наукова галузь, що сформувалася лише у XX ст. Появі науки передували ідеї античних та середньовічних мислителів, спрямовані на пояснення зв'язку знаків з об'єктами і явищами дійсності. Засновниками семіотики вважають швейцарського лінгвіста Фердинанда де Соссюра (1857–1913) та американських філософів Чарльза Пірса (1839–1914) і Чарльза Морріса (1901–1978).

1.2.1. Знак як основне поняття семіотики. Семіотика розглядає світ крізь призму основної одиниці – знака. Існують два основні підходи до його

розуміння. Ч. Пірс вважав, що знак указує на щось поза собою, тобто на об’єкт, який відсутній у безпосередній комунікації. Він зазначав: у природі знаки не існують – їх створює, сприймає органами чуття та інтерпретує відповідно до комунікативної ситуації людина. Модель знака за Ч. Пірсом має трикомпонентну структуру: знак вказує (refer), заміщує (substitute) та інтерпретує (interpret). Отже, «тіло» знака – це матеріальний об’єкт, який замінює інший [55, с. 7– 8].

Ч. Пірс зазначав, що людина не здатна мислити без посередництва знаків, за допомогою яких вона опрацьовує будь-яку інформацію. Отже, знак – це своєрідний посередник між реальними та потенційними значеннями слова, а також між тими, хто прагне ці значення осягнути [59, с. 329].

Ф. де Соссюр витлумачував знак як двобічну одиницю, двостороннє психічне утворення, що органічно поєднує поняття (означуване) та акустичний образ (означник). Учений наголошував, що знак не існує і не має значення сам по собі: значення підтримується взаємозв’язком усіх елементів системи [59, с. 330]. Важливою властивістю знака Ф. де Соссюр уважав відсутність природного зв’язку між матеріальною оболонкою знака і його змістом: «зв’язок між позначеним і позначенням довільний; оскільки під знаком ми розуміємо ціле, що виникає внаслідок поєднання (асоціації) певного позначення (сигніфіканта) з певним позначеним (сигніфікатом), можна висловитися простіше: лінґвістичний знак довільний» [45, с. 89].

Уперше в лінгвістиці Ф. де Соссюр застосував поняття знака до мовних одиниць і їх взаємодії, що дало йому змогу з’ясувати важливі аспекти внутрішньої організації мови. Учений розглядав мову як систему знаків та запровадив у науковий обіг термін «значущість» щодо системи слів, які вважав повноцінними знаками [56, с. 205].

Розбіжність між двома моделями знака полягає в розумінні суті мови. Для Ч. Пірса – це динамічна система, яка постійно взаємодіє з інтерпретатором і навколишнім світом. Для Ф. де Соссюра, натомість, мова – це система мовних знаків, відокремлена від реальності. Гуманітарні науки послуговуються обома підходами: тріадою Ч. Пірса та бінарною моделлю Ф. де Соссюра [55, с. 8].

У сучасному мовознавстві найчастіше знак визначають як структурну одиницю мови, що виконує функцію репрезентації певного явища об'єктивної дійсності або його відображення у свідомості. О. Мельничук подає витлумачення мовного знака «як матеріального предмета (явища, події), що в процесі спілкування людей виступає як представник якогось іншого предмета, властивості, відношення і використовується для одержання, зберігання, перетворення, передачі інформації, знання» [53, с. 207].

О. Селіванова зазначає: «Мовний знак є двобічною матеріально-ідеальною одиницею системно організованого мовного коду, яка довільно, символічно й конвенційно фіксує в чуттєвій сприйманій формі певний зміст і служить засобом збереження, отримання, обробки й передачі інформації» [42, с. 122].

Для схематичного зображення взаємовідношень між знаком і позначуваними ним матеріальною та ідеальною сутностями часто послуговуються моделлю трикутника. Вершини трикутника отримують назви «Знак», «Предмет», «Поняття» (наприклад, трикутник Фреге) [53, с. 207].

Відповідно до наведених вище дефініцій знака виокремлюють його основні властивості:

1) матеріальність / ідеальність;
2) вмотивованість / невмотивованість;
3) постійність / змінність;
4) з абсолютним значенням / з внутрішньосистемним змістом;

5) залежність від системи знаків / феноменальна окремішність;
6) однозначність / невичерпна кількість інтерпретацій [43, с. 151].

Семіотика послуговується запропонованим Ч. Моррісом терміном «семіозис», який учений витлумачив як «процес, у якому щось функціонує як знак» та виокремив три його виміри: «відношення знака до позначуваного (семантика), відношення знака до інших знаків (синтактика) і відношення знака до того, хто ним користується (прагматика)» [53, с. 207].

1. Семантика зорієнтована на проблеми відношень між знаками та позначуваними об'єктами, між знаками й відповідними поняттями та між значеннями простих і складних знаків.

2. Синтактика досліджує зв'язки між знаками певної мови та встановлює правила побудови речень [25, с. 59].

3. Прагматика розглядає питання взаємозв'язку між знаками і людиною, що інтерпретує їх відповідно до комунікативної ситуації.

Семіозис у розмінні Н. Андрейчук – це дія знака, що спрямована на створення його інтерпретанти й відображення сутнісних відношень між знаком та універсумом. Об'єкт репрезентації може бути пізнаний лише через дослідження породжених ним знаків [5, с. 65].

У монографії Н. Андрейчук закцентовано увагу на традиційних і сучасних тлумаченнях поняття семіозису і його подальшого застосування у мовознавчих студіях [4]. Розглядаючи семіозис як дію трьох складників, Ч. Пірс наголошував, що знаки нарощують значення у цьому процесі. У кожний момент життя кожен переживає цей досвід, однак, щоб його витлумачити, потрібна окрема теорія, яку він назвав семіотикою [7, с. 311]. Також варто наголосити, що життєвий світ людини можна розглядати як результат накопичення інформації про світ, що супроводжується утворенням знаків, тобто є результатом семіозу [6, с. 18].

Найдосконалішою системою знаків є мова, адже вона постає засобом вираження думок, спілкування між людьми, передавання знань, інформації й досвіду від однієї людини до іншої, а також від покоління до покоління. Ґрунтуючись на розумінні мовного знака, запропонованого Ф. де Соссюром, С. Семчинський розглядає як основний мовний знак лексему (слово), адже ця одиниця системи мови має як план вираження, так і план змісту, здатний реалізовуватися самостійно. Лексема складається з незнакових елементів – фонем. З обмеженої кількості фонем можна створити необмежену кількість слів, що відповідає принципу мовної економії. Учений, розглядаючи знак як елемент системи мови, зазначає, що речення є структурним утворенням, яке побудоване із сукупності знаків нижчого рівня [16].

Окремі знаки взаємодіють у складі системи, на позначення якої в розрізі теорії комунікації послуговуються поняттям «код». Ф. Бацевич наводить таку дефініцію цього поняття: «код (фр. code – умовне скорочення) – система умовних знаків, правил передачі інформації каналами зв’язку (комунікації) відповідно до їхніх технічних, соціально-культурних особливостей і функцій» [8, с. 73]. Код постає як один зі складників комунікативного акту, який, за Р. Якобсоном, слід розглядати як взаємодію трьох компонентів (адресанта, повідомлення й адресата) «та запропонованих ним складників мовленнєвої діяльності: контексту, повідомлення, контакту і коду (системи знаків, наділених значенням)» [39, с. 325].

Отже, мова має відносно відкритий набір мовних знаків. У системі вони є інваріантними одиницями, однак у реальному мовленні реалізуються у вигляді різних варіантів, що формують смисл повідомлення.

1.2.2. Класифікація знаків. Для визначення особливостей розмаїття знаків і знакових систем використовують різні типології, відповідно до використаного критерію класифікації. Щодо мовних знаків найпоширенішими вважають такі:

1) за типом відношень між матеріальною формою знака і позначуваним об'єктом;
2) з погляду фізичної природи.

Одна з найвідоміших класифікацій – за типом зв'язку між матеріальною формою знака та об'єктом, який він позначає. Найповнішу класифікацію знаків створив Ч. Пірс. Найпоширенішими із запропонованих ученим різновидів є три: знаки-індекси, знаки-ікони (копії) та знаки-символи. Він вважав, що знак або відтворює об'єкт (іконічний знак), або вказує на нього (індексальний знак), або символізує його через умовний зв'язок (знак-символ).

Іконічні знаки ґрунтуються на подібності до позначуваного об'єкта – між формою вираження і змістом існує схожість [23, с. 170–171].

Знаки-індекси (знаки-прикмети і знаки-симптоми) – знаки, пов'язані з позначуваними предметами, як дії зі своїми причинами. Наприклад, дим як знак вогню (без вогню диму не буває), низькі чорні хмари як знак дощу, висока температура у людини як знак хвороби, дзенькіт скла як знак розбитого посуду тощо [23, с. 170].

Знаки-символи – утворення, які використовують для передачі (визначення) абстрактного змісту. Їм зазвичай притаманна відсутність природного зв'язку з позначуваними об'єктами. Наприклад, тризуб і синьо-жовтий прапор як символ України [23, с. 171].

У природних і культурних семіотиках виокремлюють три основні різновиди знакових утворень: біологічні знакові системи (у світі тварин це переважно знаки-симптоми), природні культурні знакові системи, що розвиваються в процесі соціальної історії людства (ритуали, магічні практики, етикет, мови мистецтва) та штучні знакові системи (математичні символи, нотні знаки, географічна семіотика, піктограми, знаки дорожнього руху) [55, с. 10].

Ч. Пірс наголошував, на тому, що відмінність між трьома типами знаків (індексами, іконами й символами) є лише відмінністю у відносній ієрархії: «Йдеться про переважання у взаємозв'язку позначення і позначеного одного з чинників: суміжності, умовності або звичного характеру зв'язку» [39, с. 327].

І. Саєвич, узагальнюючи міркування Ч. Пірса щодо відносного характеру між різними типами знаків та їхньою здатністю до трансформації, зазначає: «Точкою відліку метаморфоз, що відбуваються з ними, вчений проголошував використання знаків з комунікативною метою, адже залучення знака до процесу комунікації свідчить про встановлення конвенції між носіями мови щодо його значення. В динаміці обсяг значення символу зростає завдяки новому досвіду його вживання, а тому, на переконання Ч. Пірса, такі слова, як *сила, закон, багатство, весілля* матимуть для носіїв мови інше значення порівняно з тим, яке вони мали для предків-варварів» [40, с. 132]. Американський філософ наголошував на тому, що процес видозміни знаків спрямований на зростання кількості символів, особливо за рахунок іконічних або змішаних знаків [40, с. 132].

Варто виділити також класифікацію за способом фізичного сприйняття знаків, відповідно до якої виокремлюють акустичні, оптичні, тактильні, смакові та нюхові знаки. М. Кочерган акцентує, що з-поміж знаків як засобу комунікації найважливішими для людини є слухові (акустичні) та зорові (оптичні). Залежно від способу їх сприйняття вчений виокремлює чотири

підвиди (субкоди): 1) зоровий скороминучий (мімічна мова глухих); 2) зоровий тривалий (письмо); 3) вокально-слуховий (усне мовлення); 4) інструментально-слуховий (мова бубнів, що поширена серед деяких африканських племен). Названі субкоди є різновидами одного й того ж коду – мови [23, с. 173].

Висновки до розділу 1

У першому розділі розглянуто поняття «жестова мова» як об’єкт соціогуманітарного та семіотичного знання. З’ясовано, що українська жестова мова є природною візуально-жестовою мовною системою з власною лексико-граматичною структурою, яка забезпечує повноцінне спілкування, передавання інформації та розвиток мислення. Простежено еволюцію наукових поглядів на жестову мову – від трактування її як допоміжного засобу комунікації до визнання окремою мовою.

Установлено, що важливу роль у вивченні жестових мов відіграли праці Л. Виготського, В. Стокоу, І. Соколянського, Р. Краєвського, С. Кульбіди та інших дослідників, які довели системність і повноцінність жестових мов. Розглянуто соціальні аспекти функціонування української жестової мови, зокрема питання мовної політики, термінологічного унормування та діяльності організацій, що підтримують жестомовну спільноту.

Із застосуванням семіотичного підходу проаналізовано поняття знака, семіозису та основні класифікації знаків. Визначено, що жестова мова є складною знаковою системою, у якій жест функціонує як мовний знак із власною структурою та значенням. З’ясовано, що УЖМ належить до природних комунікативних систем і має спільні риси з іншими мовами людства, відрізняючись способом реалізації – через візуально-кінетичний канал сприйняття.

Отже, українська жестова мова є повноцінною мовною системою та важливим складником сучасного безбар’єрного суспільства, що потребує подальших лінгвістичних, семіотичних і соціокультурних досліджень.

РОЗДІЛ 2. СЕМІОЗИС УКРАЇНСЬКОЇ ЖЕСТОВОЇ МОВИ

2.1. Жестовий знак: суть і властивості

Жестову мову можна визначити як особливу форму комунікації, що ґрунтується на візуальному сприйнятті та використовує жестові знаки. Відмінність між жестовим та усним мовленням (а відтак і відмінність між знаками) американський дослідник В. Стокоу вбачав у психофізіологічних особливостях сприйняття інформації органами зору та слуху, а специфіку передавання інформації в жестовій мові зумовлював поєднанням рухів рук, тіла та міміки [60]. Отже, своєрідність жестових знаків зумовлена каналами їх фізичного сприйняття та особливістю породження під час передавання інформації від мовця до слухача.

Як було зазначено вище, основною знаковою одиницею у вокально-слуховій мові є слово, якому в жестовій мові відповідає жестовий знак. Насамперед варто зазначити, що матеріальна оболонка жестового знака формується відповідною конфігурацією, місцем виконання, напрямом і типом руху рук. [63]. Відтак план вираження знаків формує не фонетика, а кінетика. Завдяки найменшим структурним одиницям мова набуває реальної форми: адресант об’єктивує свій задум за допомогою рухів рук, тіла, обличчя (очей, брів, губ) та передає їх адресату, який сприймає повідомлення зором і реагує на них, тобто бере участь у комунікації.

Особливості жестового знака відповідно до теорії Ф. де Соссюра С. Кульбіда пояснює з огляду на особливості системи жестової мови: сигніфікат, пов’язуючись з образом жесту, стає його лексичним значенням. Коли глуха людина сприймає зором реальний предмет (або явище), вона завдяки сигніфікатові, рефлекторно з’єднаному в пам’яті з образом жесту, пригадує його позначення. І навпаки: коли глуха людина бачить позначення

жесту, то через його образ активує сигніфікат і, зіставляючи його з навколишнім світом, упізнає предмет (або явище), позначений цим жестом [29, с. 100].

Лексика членує світ на окремі елементи та дає їм назви. Суттєво, що жести позначають не лише предмети, явища, властивості реального світу, абстрактні поняття, а й відношення між ними. Граматика містить набір правил та способів реалізації жестів. Відтак на підставі своєрідних граматичних способів створюють осмислені висловлення [33, с. 230].

Семантика жестових одиниць ускладнюється їх багатозначністю: більшість жестів, подібно до слів у національних вокально-слухових мовах, можуть передавати різні поняття залежно від контексту. Традиційно у лінгвістиці полісемію розглядають як співвіднесення звукового комплексу, тобто матеріальної оболонки знака, з декількома лексичними значеннями. Усі лексико-семантичні варіанти багатозначної лексеми фіксують у тлумачних словниках. Однак сприйняття і фіксація багатозначності жестолексем має свою специфіку.

Важливим є питання принципів укладання лексикографічних джерел жестової мови. У статті О. Тищенко «Жестова мова глухих: лексикографічний досвід» простежено основні принципи лексикографування жестової мови, проаналізовано українські та зарубіжні словники жестової мови, їхню структуру, способи подання жестів, типи словникових статей, а також окреслено проблеми й перспективи створення системного словника української жестової мови [49, с. 30 – 40].

Лексикографічна параметризація УЖМ, зокрема розроблення засад створення «Словника української жестової мови» випливає з нагальної потреби у цьому серед людей з порушеннями слуху як членів особливого мікросоціуму, а також серед фахівців спеціальної освіти в галузі сурдопедагогіки [50, с. 39].

Відповідно до принципів укладання в українських жестівниках матеріал розміщено за тематичним, алфавітним або конфігураційним принципами, із використанням словесних еквівалентів, графічного чи відеоподання жестів та опису їх виконання [49].

Для порівняння зазначимо, що у шведському словнику жестової мови жестові одиниці впорядковані не за алфавітом, а за конфігураціями рук, що дає змогу оперативніше з'ясувати їх значення. Для кожної конфігурації автори словника [62] подають найуживаніші семантичні одиниці, доповнивши їх короткими поясненнями щодо контексту використання. Під час аналізу словників американської жестової мови (The Canadian Dictionary of ASL, 2002) та Шведської жестової мови (Svenskt teckenspråks lexicon, 2000) було виявлено, що багатозначні жести мають свої особливості у різних культурах.

На особливості вияву полісемії українських жестових знаків звертають увагу Н. Зборовська і Н. Іванюшева. Дослідниці, ґрунтуючись на теоретичних лінгвістичних засадах полісемії, наголошують, що багатозначну семантику жестової мови варто розглядати в системі всіх її значень, співвідношень і відтінків [20].

Наприклад, слово *кинути* в українській літературній мові має кілька значень, що реалізуються залежно від контексту: 1) махнувши рукою (руками), примушувати летіти, падати те (того), що (хто) є в руці (в руках); 2) спрямовувати, поширювати (промені, світло, тінь і т. ін.); 3) швидко, часом недбало казати, висловлювати (репліку, слово і т. ін.) [44, с. 1313]. В УЖМ лексема КИНУТИ також варіюється: жест змінюється відповідно до контексту, передаючи різні смисли. Так, КИНУТИ СПИСА має пряме значення й означає не лише дію, а й предмет, з яким вона пов'язана. У словосполуці КИНУТИ ПОГЛЯД жест відтворює рух очей – це також основне, пряме значення. Якщо відокремити компоненти СПИС чи ПОГЛЯД

від жесту КИНУТИ, його значення стає незрозумілим. Отже, жест здатний одночасно кодувати значно більше інформації, ніж слово усного мовлення. [20, с. 179]

Особливість структури продемонстрованих знаків полягає у специфічному поєднанні компонентів, які одночасно реалізує один жест. Ці елементи виконують і сприймають одночасно, тоді як звуки усного слова розміщені у часовій послідовності. На відміну від вокально-слухового мовлення, жести можуть виконувати як одночасно, так послідовно. У другому випадку наступний жест долучають до частини того жесту, який виконували раніше [20, с. 179-180].

Використання багатозначних слів у вокально-слуховій мові та виконання жестів у мові глухих не є тотожним, адже цей процес зумовлений специфікою плану вираження знаків. Кожна лексема викликає в свідомості носія певний комплекс знань та асоціацій, пов’язаних із конкретним явищем дійсності. Відповідно значення, яке видається аналогічним у різних мовах, ніколи не збігається за обсягом інформації й конотаціями і не завжди викликає однакову реакцію у різномовних осіб. Глухі користувачі жестової мови обирають жести залежно від контексту.

Н. Зборовська та Н. Іванюшева на різних прикладах контекстуального вияву жестів демонструють, що вони, навіть за подібності до слів усного мовлення, мають відмінності. Наприклад, жести НОРМА та НОРМАЛЬНО набувають різного значення залежно від ситуації спілкування: у висловленні *Завдання виконано НОРМАЛЬНО* використовують один жест, а в реченні *Швачка виконує свою НОРМУ* або *Спортсмен виконав завдання НОРМАЛЬНО* – інший [20, с. 181].

На думку О. Селіванової, метафора є насамперед найпродуктивнішим креативним засобом збагачення мови, виявом мовної економії, семіотичною закономірністю, що виявляється у використанні знаків однієї концептуальної

сфери на позначення іншої [41, с. 203]. Розбіжності з вокально-слуховим мовленням простежуємо в передаванні метафоричного значення жесту. У реченні *Зграя голодних ВОВКІВ довго переслідувала нас* жест ВОВК має пряме значення – «тварина». Відповідний жест виконують однією рукою на рівні носа, імітуючи вовчий ніс. У висловленні *Капітан корабля був справжнім морським ВОВКОМ* слово *ВОВК* ужито в переносному значенні на позначення досвідченої людини. У цьому разі до жесту ВОВК додають компонент ДОСВІДЧЕНИЙ – домінантна рука на рівні щоки рухається зверху вниз [20, с. 182]. У висловленні *дивитися ВОВКОМ* жестова одиниця передає ознаку «сердитий». Жест виконують на рівні грудей з відповідною конфігурацією і супроводжують мімікою, що виражає емоційний стан людини. Подібну ситуацію простежуємо і в реченні *У дітей, які повернулися з прогулянки, був ВОВЧИЙ апетит*: тут рухи імітують бурчання в животі, що відповідає значенню «сильний голод» [20, с. 182].

Український дослідник Р. Краєвський зазначає, що одна жестова одиниця може позначати як предмет, так і дію, наприклад значення «робота» і «працювати» виражає один знак – РОБОТА. [20, с. 186]. Кожна національна жестова мова має власну систему компонентів, з яких формується жест, і саме ці елементи визначають його конкретне значення.

Своєрідним в УЖМ є вияв омонімії. Традиційно омоніми розглядають як «слова або їхні окремі граматичні форми, а також стійкі словосполучення, морфеми, синтаксичні конструкції, що при однаковому звучанні (написанні) мають абсолютно різні значення (на відміну від полісемії)» [53, с. 434]. Оскільки в жестовій мові відсутній звуковий аспект, семантика визначається відповідно до власних лінгвістичних принципів. Наприклад, жестолексеми НУЛЬ і НІЧОГО (див. Фото 1) відмінні за просторовим розташуванням (їх виконують у різних позиціях). Під час спілкування глухі не завжди суворо дотримуються локалізації – наприклад, сидячи, обидва жести можуть

виконувати в одній позиції. Єдиною умовою є зрозумілий для співрозмовників зміст повідомлення [20, с. 188-190].

Фото 1. Жестолексеми НУЛЬ і НІЧОГО

Отже, жестовий знак постає як єдність плану вираження і плану змісту та набуває чіткої інтерпретації в комунікації. Специфічними властивостями плану вираження жестового знака слід вважати мануально-мімічну основу, що може видозмінюватися залежно від семантики одиниці у межах контексту.

УЖМ є складною системою, що має широкий набір засобів для вираження змісту й смислових відношень. Попри наявність багатозначних жестів та омонімів, взаєморозуміння між глухими не порушується, адже жести набувають значення в певному контексті та в конкретній комунікативній ситуації.

Спілкування за допомогою жестів називають жестовим мовленням. Виокремлюють два його різновиди, кожен з яких має власні граматичні особливості. Перший ґрунтується на системних властивостях власне жестової

мови. Другий – кальковане жестове мовлення – є вторинною формою мануального спілкування, що засвоюється в процесі вивчення глухою особою звукової мови. Це своєрідне «накладання» на звукову українську мову, що повністю дублює її. Система використовує частину знаків УЖМ, до яких додають закінчення відмінків. Жести тут є еквівалентами слів, а порядок їхньої послідовності відповідає синтаксису вокально-слухової мови. Цю систему спілкування глухі використовують неохоче з огляду на складність послуговування нею [36, с. 48].

Під час вивчення української звукової мови та української жестової мови як окремих знакових систем необхідно звертати увагу на формування здатності перекладати з однієї мови на іншу та на спроможність розрізняти лексико-граматичні особливості кожної з них [1, с. 40].

У комунікації, щоб висловлення були зрозумілі адресату, мовці комбінують жестові знаки відповідно до правил граматики жестової мови. Однак самих цих знань недостатньо для ефективного спілкування. Додатково необхідно опанувати «ситуативну граматику», яка враховує мету спілкування, відносини між мовцем і адресатом, а також інші комунікативні чинники. Саме поєднання цих двох складників формує справжню мовну компетенцію носія жестової мови.

2.2. Типи жестових знаків

Загальновизнаною в семіотиці є класифікація знаків Ч. Пірса. Запропоновані вченим типи знаків вважають універсальними і застосовують до будь-якої семіотичної системи, зокрема й до знаків жестової мови.

УЖМ, подібно до вокально-слухової мови містить різні типи знаків, серед яких базовими є іконічні. Особливість цього різновиду полягає в природному, мотивованому зв’язку між формою та змістом знака [23, с. 170-171].

Іконічні знаки відтворюють зовнішні або функціональні риси позначуваного об’єкта. Матеріальна форма таких жестів нагадує сам предмет або його дію. Жести-ікони посідають центральне місце у формуванні жестових мов, оскільки візуальна подібність між формою руху і значенням робить комунікацію природною і зрозумілою навіть без попереднього навчання. Ці знаки виконують пізнавальну, образну та пояснювальну функції.

Наприклад, жестолексема ДОЩ (див. Фото 2) – обидві руки виконують рухи зверху вниз, що нагадують краплі води, атмосферне явище – опади. Візуально-образна мотивація є очевидною, тому жест легко зрозуміти навіть людині, яка не володіє ЖМ.

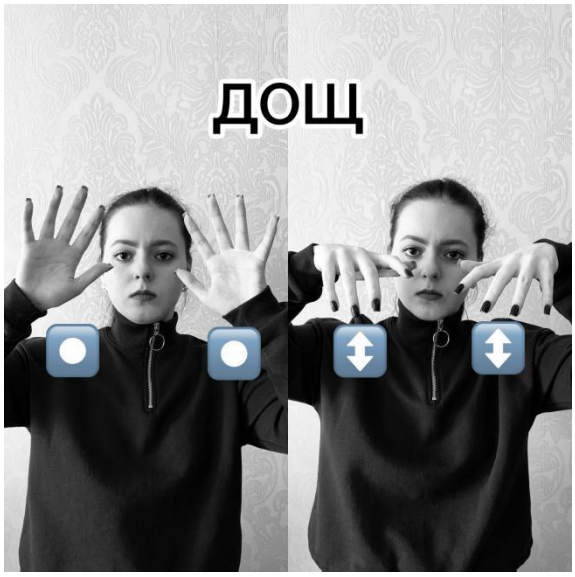

Фото 2. Жестолексема ДОЩ

Для знаків-ікон характерна максимальна мотивованість, тобто відповідність між планом вираження і планом змісту: чим вищий рівень подібності, тим вищим є рівень іконічності знака. Наприклад: жестолексема ЇСТИ (див. Фото 3) імітує піднесення руки до рота – рух точно повторює дію, яку позначає. Жестолексема СПАТИ (див. Фото 4) імітує положення голови на долонях та передає природну асоціацію сну з відпочинком.

Жестолексема ПИТИ (див. Фото 5) – рука імітує рух тримання склянки біля рота і передає дію пиття. Жест має високий рівень іконічності, адже зв’язок між планом вираження і планом змісту мотивований дією.

Жестолексема ПИСАТИ (див. Фото 6) – рух руки імітує процес письма ручкою, дію записуваннятаі має чітку кінетично-зорову аналогію.

Фото 3. Жестолексема *ЇСТИ*

Фото 4. Жестолексема *СПАТИ*

Фото 5. Жестолексема *ПИТИ*

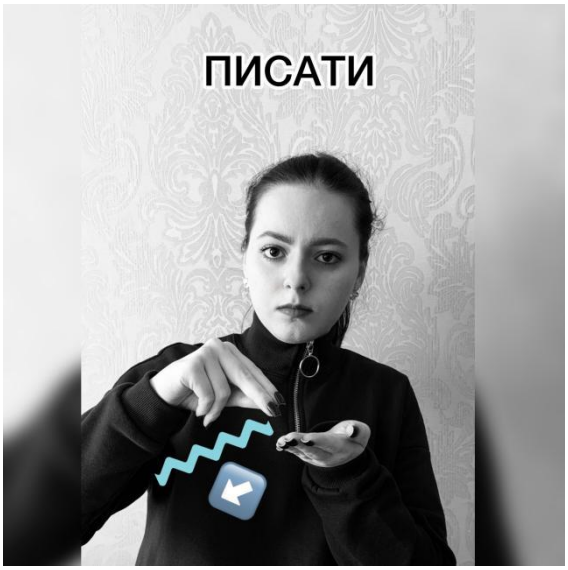

Фото 6. Жестолексема *ПИСАТИ*

Жестолексема ТЕЛЕФОНУВАТИ (див. Фото 7): великий палець і мізинець виставлені, решта пальців зігнуті, рука підноситься до вуха. Початково цей жест розглядали як іконічний, однак із розвитком технологій він набув ознак частково символічного знака, оскільки сучасні телефони не мають слухавки.

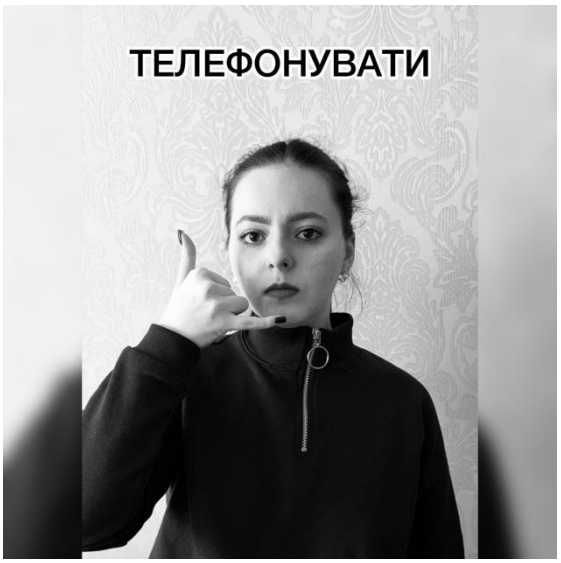

Фото 7. Жестолексема *ТЕЛЕФОНУВАТИ*

С. Кульбіда зазначає, що більшість дослідників (Т. Андерсен, Е. Інґберг-Педерсен, С. Лідделл, В. Стокоу та інші) простежували тенденції відомих жестових мов бути мімічними або іконічними. Зокрема вчений Маклебуст стверджував, що жестові мови більш ілюстративні, але «програють» у символічності, точності та гнучкості [33, с. 222].

Іконічні жести формують семантичну основу жестової мови. Вони забезпечують:

- наочність комунікації;

- швидкість розуміння;
- емоційну виразність.

Знання системи іконічних жестів дає змогу сформувати мовну компетенцію користувачів УЖМ. У педагогічній практиці це важливо для навчання глухих і тих, хто опановує жестову мову як другу.

Отже, іконічні жести становлять основу системності, логічності та образності української жестової мови. Як зазначає С. Кульбіда, план вираження у знаках-іконах безпосередньо пов’язаний із планом змісту; значна частина жестів демонструє зорову або кінетичну подібність до позначуваних дій, а іконічність постає важливим чинником формування мовної компетенції користувачів української жестової мови [33].

2. 3. Системна організація жестової мови

Мовна система, як і будь-яка інша, ґрунтується на певних відношеннях між її елементами. Ці відношення поділяють на парадигматичні, синтагматичні та ієрархічні. На лексико-семантичному рівні мови типи системних відношень наділені своєрідним виявом, спричиненим знаковим характером основної одиниці – лексеми.

Так, зокрема, парадигматичні відношення визначають як «відношення між словами і групами слів на основі спільності або протилежності їхніх значень, які перебувають у відношенні опозиції» [53, с. 305]. Найбільшим парадигматичним об’єднанням в лексиці є лексико-семантичні поля – «групи слів зі спільною гіперсемою, тобто єдиним (інтегральним) значенням для усієї групи» [53, с. 305]. Зазвичай для таких об’єднань притаманні і спільні формальні ознаки. Як приклад можна назвати метеорологічне, темпоральне, спорідненості, мислення, переміщення та інші лексико-семантичні поля.

Парадигматичні відношення називають вертикальними мовними, тоді як синтагматичні – горизонтальними, мовленнєвими. Зокрема їх трактують як

«лінійні, контекстні зв'язки слова, його сполучуваність» [53, с. 306]. Семантика слів у парадигматиці й синтагматиці не тотожна. У синтагматиці під впливом оточення слово може змінити своє значення, навіть на протилежне (пор.: *живий* і *майже живий, демократія* і *майже демократія*) [53, с. 306].

Ієрархічні відношення визначають як відношення структурно простіших одиниць до складніших: фонеми до морфеми, морфеми до лексеми, лексеми до речення.

Парадигматичні й синтагматичні відношення охоплюють мовні одиниці однакового ступеня складності (одного рівня), а ієрархічні – одиниці різних ступенів складності. Протиставлення парадигматичних, синтагматичних та ієрархічних відношень є сутнісною ознакою мовної системи та визначає її різнорівневий, гетерогенний характер, що стосується будови мови, її структури [23, с. 213].

Структура жестової мови відрізняється від вокально-слухової, у якій традиційно виокремлюють чотири основні рівні: фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний і синтаксичний. С. Кульбіда визначає системну організацію УЖМ як сукупність взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів, що формують єдине ціле, та виокремлює три основні підсистеми УЖМ: кінетичну, лексичну й граматичну [33, с. 230]. Прикладом неоднорідності ієрархічних відношень в УЖМ є той факт, що жести одночасно належать і до лексичної, і до граматичної підсистем.

2.3.1. Парадигматичні відношення в системі жестів. Жестова мова є складною семіотичною системою, у якій кожен знак має певне місце у структурі мови та визначається відношеннями до інших жестів. Подібно до вокально-слухових мов, у жестовій мові діють парадигматичні відношення –

зв’язки між одиницями, що можуть замінювати одна одну або протиставлятися за змістом.

До найважливіших типів парадигматичних відношень належать синонімічні, антонімічні гіпонімічні, конверсивні та інші, які забезпечують системність мови, розширюють її виражальні можливості та сприяють формуванню стилістичних відтінків [23, с. 212].

Дослідження парадигматики жестів є важливим етапом розвитку лінгвістики жестових мов, адже воно дає змогу виявити внутрішню організацію знакових одиниць, принципи їх групування та закономірності семантичних зв’язків. У жестовій мові парадигматичні відношення проявляються не лише на рівні значення, а й на рівні плану вираження (іконічності, просторової організації, напрямку руху, конфігурації рук, міміки, артикуляції).

Синонімія у жестовій мові – це відношення між жестами, що мають близьке або тотожне значення, але різну форму виконання. У спілкуванні глухих використовуються стилістично нейтральні та емоційно забарвлені жести. Наприклад: стилістично нейтральна жестолексема ДОБРЕ (див. Фото 8) виконується одним рухом руки з великим пальцем угору; більш експресивний синонім ЧУДОВО (див. Фото 9) додає рух та відповідну міміку – більш емоційний вираз обличчя. Семантично вони близькі, але розрізняються експресивністю.

Фото 8. Жестолексема *ДОБРЕ*

Фото 9. Жестолексема *ЧУДОВО*

Жестолексема ЛЮБИТИ містить синонімічний ряд із шести жестових одиниць, що мають різну конфігурацію, локалізацію, напрям та характер руху. Утім, відмінною, на думку Н. Адамюк, є класифікація синонімічних рядів та виокремлення двох груп. До першої належать ті синонімічні ряди, члени яких мають зовнішні ознаки подібності з поняттями. Тобто певні складники жестових одиниць (конфігурація, характер руху, його напрям тощо) співвідносяться з формою чи змістовим складником концепту. Такі синонімічні парадигми мають виразну рецепцію завдяки характеру руху рук та немануальному компоненту. Другою особливістю синонімічних рядів першої групи є те, що до членів синонімічних рядів можна легко дібрати словесні відповідники звукової мови. До синонімічних рядів другої групи, належать одиниці власне УЖМ [3, с. 18].

Під час контактів носіїв української та інших національних жестових мови відбувається запозичення жестових знаків та виникають синонімічні дублети. Так, поняття «дякую» може передавати як локальний жест (рух

домінантної руки у відкритому положенні від грудей), так і запозичений міжнародний жест – домінантною рукою у відкритому положенні від підборіддя. З огляду на новизну таке пояснення не зафіксоване у спеціальних джерелах і є спостереженням автора роботи.

Семантична опозиція жестів, що мають протилежне значення, є основою антонімічних відношень. В УЖМ виконання жестів-антонімів часто зумовлено іконічною природою жестових знаків. Наведемо приклади антонімів:

ВЕЛИКИЙ – МАЛИЙ (див. Фото 10) – жестолексеми протиставлені за масштабом просторового руху.

РОЗПЛЮЩИТИ – ЗАПЛЮЩИТИ (див. Фото 11) – різні позиції рук і напрямок виконання жестів (відкриття/закриття очей).

Фото 10. Жестолексеми ВЕЛИКИЙ і МАЛИЙ

Фото 11. Жестолексеми РОЗПЛЮЩИТИ і ЗАПЛЮЩИТИ

ПРАВДА – БРЕХНЯ (див. Фото 12) – протилежність виражено як у русі, так і в міміці.

Фото 12. Жестолексеми ПРАВДА і БРЕХНЯ

Своєрідність антонімів полягає в тому, що в багатьох випадках протилежність формує зміна напрямку руху, тобто антонімічність визначає не нова форма, а просторова інверсія:

ПІДНЯТИСЯ (див. Фото 13) – рух руки вгору;

ОПУСТИТИСЯ (див. Фото 14) – той самий рух, але вниз.

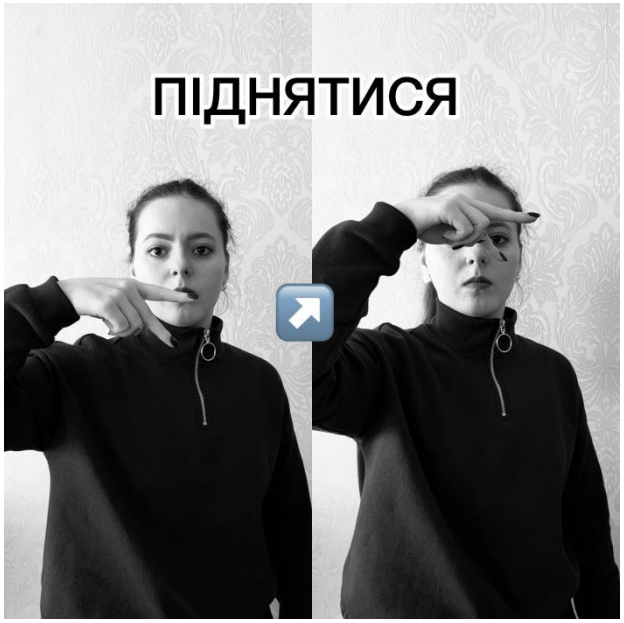

Фото 13. Жестолексема ПІДНЯТИСЯ

Фото 14. Жестолексема ОПУСТИТИСЯ

Іконічна антонімія може набувати вияву через формальне вираження протилежності. Таким чином контраст визначає не лише семантика, а й візуальна форма, що посилює комунікативну ефективність.

ТЕПЛО – м’який рух від обличчя, що імітує струмінь повітря.

ХОЛОДНО – стулені руки й напружена міміка (Див. Фото 15).

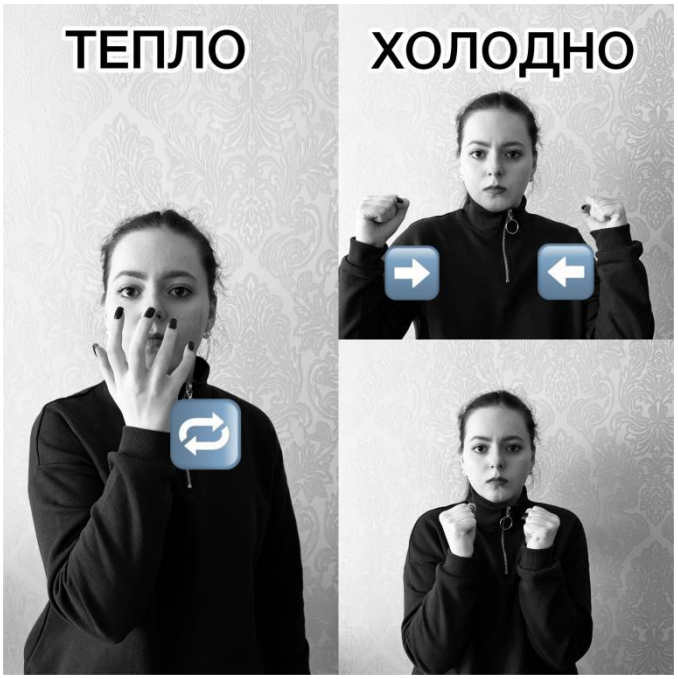

Фото 15. Жестолексеми ТЕПЛО і ХОЛОДНО

Родо-видові зв'язки між лексемами визначають як ієрархічні відношення. Їх своєрідність полягає в тому, що вужче за обсягом (видове) поняття підпорядковане ширшому за обсягом (родовому) поняттю. Вужче поняття має всі ознаки ширшого поняття і ще (хоча б одну) додаткову ознаку, що дає змогу створювати низку вужчих понять з однаковим рівнем абстракції [35, с. 142].

У жестовій мові такі відношення увиразнені іконічною мотивацією: жести, що належать до однієї тематичної групи, часто мають спільні ознаки виконання. Розглянемо їх на прикладі окремих тематичних груп.

Тематична група «Батьки, родичі»

Жестолексема БАТЬКИ (див. Фото 18) є гіперонімом, співвідносним з гіпонімами. Формування цієї жестолексеми забезпечують такі жести – МАМА (див. Фото 16) і ТАТО (див. Фото 17).

Фото 16. Жестолексема МАМА

Фото 17. Жестолексема ТАТО

Фото 18. Жестолексема БАТЬКИ

ДОЧКА (див. Фото 19) – великий палець домінантної руки прилеглий до плеча, два пальці – середній і вказівний – висунуті. Фінальний рух домінантної руки донизу закриває положення пальців, зібраних у кулак.

СИН (див. Фото 20) – конфігурація рук, що утворює жестолексему ОЗЕРО, прилягає до плеча. Фінальний рух домінантної руки донизу.

Фото 19. Жестолексема ДОЧКА

Фото 20. Жестолексема СИН

БАБУСЯ (див. Фото 21) – домінантна рука зігнута і пальці зібрані в кулак, що нагадує «потирання» щоки.

ДІДУСЬ (див. Фото 22) – домінантна рука зігнута і пальці зібрані в кулак, що нагадує «потирання» підборіддя.

Фото 21. Жестолексема БАБУСЯ

Фото 22. Жестолексема ДІДУСЬ

ТІТКА – Буква «Т» з дактильної абетки. Колові рухи на рівні губ. ДЯДЬКО – Буква «Д» з дактильної абетки. Колові рухи біля скроні (Див. Фото 23).

Фото 23. Жестолексеми ТІТКА і ДЯДЬКО

Тематична група «транспорт»

Жестолексема ТРАНСПОРТ є гіперонімом, співвідносним з гіпонімами.

АТОБУС (див. Фото 24) – руки утворюють прямокутник (форма кузова).

ТРОЛЕЙБУС (див. Фото 25) – рух уперед домінантною рукою у формі англійської букви «V»;

Фото 24. Жестолексема АВТОБУС

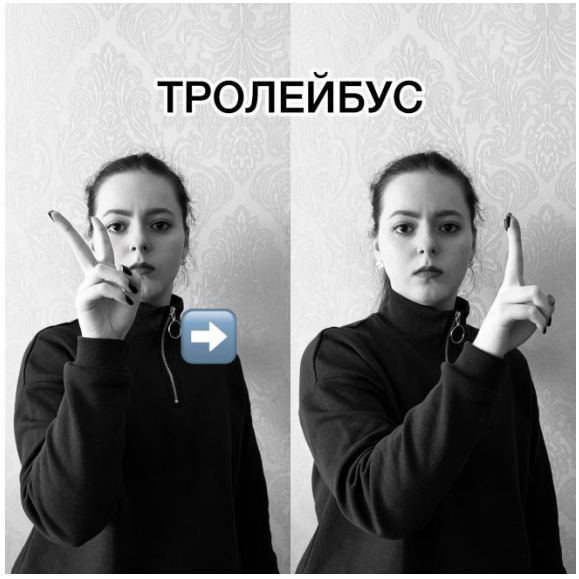

Фото 25. Жестолексема ТРОЛЕЙБУС

ЛІТАК (див. Фото 26) – форма руки з двома висунутими пальцями – вказівним і мізинцем – із рухом угору. Спільний параметр – просторовий рух, що символізує пересування.

Фото 26. Жестолексема ЛІТАК

У таких тематичних групах жести об’єднані за рівнем узагальнення.

Тематична група «Їжа»

Жестолексема ЇЖА – родове поняття, що підпорядковує видові: ХЛІБ, МОЛОКО, М’ЯСО, СУП.

ХЛІБ (див. Фото 27) – домінантна рука «ребром» долоні робить рухи, що імітують відрізання скибки від умовної буханки, яку тримає інша рука.

МОЛОКО (див. Фото 28) – обидві руки (або одна, залежно від контексту) стискаються в кулаки, хоча великий і вказівний пальці можуть бути трохи випрямлені, або ж положення рук нагадує стискання вимені корови.

Фото 27. Жестолексема ХЛІБ

Фото 28. Жестолексема МОЛОКО

М’ЯСО (див. Фото 29) – домінантна рука у формі випрямленої долоні здійснює рух уздовж підборіддя.

СУП (див. Фото 30) – положення домінантної руки у формі «човника» імітує рухи, пов’язані із вживанням рідкої страви.

Фото 29. Жестолексема М’ЯСО

Фото 30. Жестолексема СУП

Усі зазначені жестолексеми, що виконують біля рота, розрізняють за рухом і конфігурацією руки, що конкретизує родове поняття.

Отже, функції синонімії полягають у забезпеченні варіативності і гнучкості мови, що дає змогу адаптувати висловлення до ситуації спілкування. Антонімічні відношення формують основу для вираження заперечення, порівняння та градації в системі жестолексем та забезпечують логічну організацію мислення глухих мовців, формуючи систему опозицій. Родо-видові відношення визначають категоризацію одиниць, що необхідно для процесу абстрактного мислення. Спостереження за УЖМ доводить, що ці відношення формуються як природним шляхом, так і під впливом соціальних та культурних процесів.

2.3.2. Жестова мова як система, що постійно розвивається. Жестова мова є природною знаковою системою. Природність мови зазвичай визначають за двома основними критеріями. По-перше, завдяки існуванню

спільноти її носіїв. В Україні такою спільнотою є Українське товариство глухих, яке об’єднує близько 60 тисяч осіб, що послуговуються жестовою мовою. Цю мову можуть засвоювати навіть немовлята від народження. По-друге, мова повинна відповідати системі сприйняття та виконання дій, властивих людині. Жестова мова невіддільна від культури спільноти, яка нею послуговується.

Лексико-семантична система жестової мови має відкритий характер і змінюється під впливом розвитку суспільства, змін у реальному житті, діяльності мовців і соціальних чинників. Поява нового жесту або значення жестової одиниці – процес складний і закономірний.

Багатозначні жестолексеми мають здатність розширювати семантичну структуру. Такі семантичні зміни носії жестової мови відчувають інтуїтивно й активно послуговуються ними у спілкуванні. Наприклад, із розвитком цифрового середовища в УЖМ з’явилися нові жестові одиниці: ІНТЕРНЕТ, АВАТАР, QR-CODE, ZOOM тощо, якими користувачі послуговуються в мовленні.

Жестова мова реагує на соціальні зміни шляхом розширення синонімічних рядів. Так, розвиток інформаційних технологій зумовив появу нових жестових одиниць у тематичних групах «пристрої» (СМАРТФОН, НОУТБУК, ПЛАНШЕТ) та «соціальні мережі» (FACEBOOK, TIKTOK, INSTAGRAM тощо) (див. Фото 34). Вони об’єднані родовим поняттям «інтернет» і створюють нове парадигматичне об’єднання одиниць.

Розглянемо деякі жести-неологізми.

Тематична група «Соціальні мережі»

YOUTUBE – букву «Y» американського дактильного алфавіту виконують домінантною рукою, що прилягає до допоміжної руки з відкритою догори долонею.

INSTAGRAM – буква «I» американського дактильного алфавіту виконують домінантною рукою, що прилягає до допоміжної руки з відкритою догори долонею (див. Фото 31).

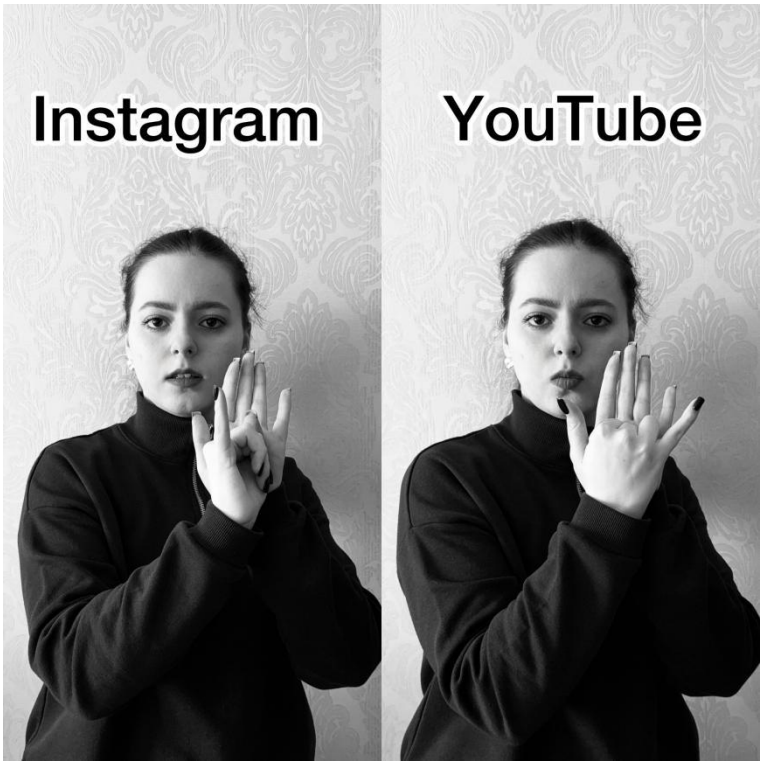

Фото 31. Жестолексеми INSTAGRAM і YOUTUBE

VIBER – букву «V» американського дактильного алфавіту пересувають у просторі з однієї точки в іншу (див. Фото 32).

FACEBOOK – дві руки з відкритими долонями по черзі притуляють до обличчя на рівні рота (див. Фото 33).

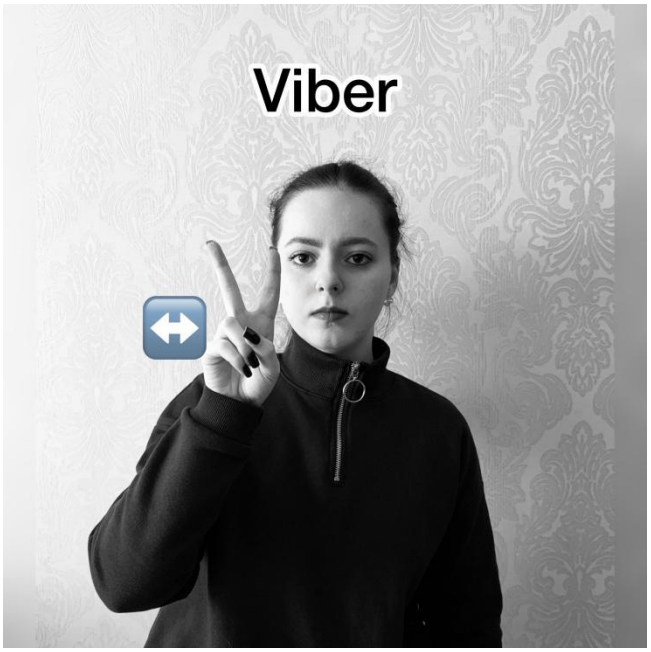

Фото 32. Жестолексема VIBER

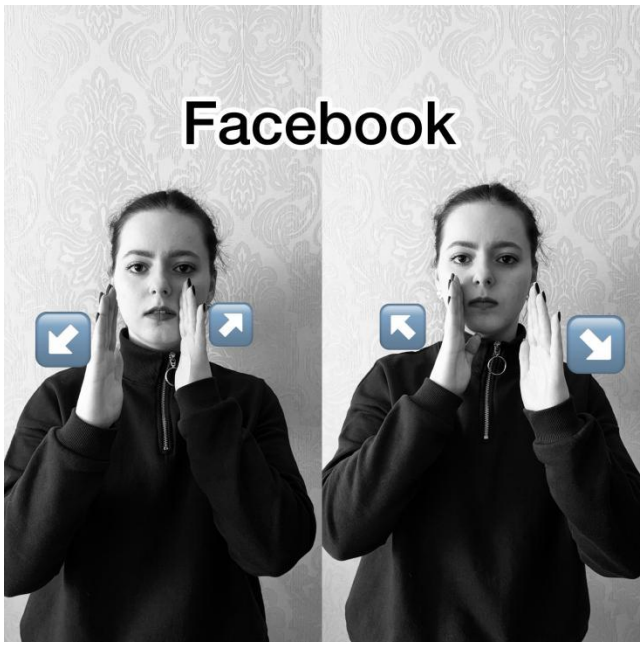

Фото 33. Жестолексема FACEBOOK

Фото 34. Жестолексема СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ

Фото 35. Жестолексема ІНТЕРНЕТ

Фото 36. Жестолексема АВАТАР

Значну кількість жестів створено шляхом іконічного мотивування – тобто через зорову подібність: жестолексема ПЛАНШЕТ (див. Фото 37) імітує рух пальців по екрану:

Фото 37. Жестолексема ПЛАНШЕТ

Отже, як і в будь-якій іншій природній мовній системі, у системі жестової мови виникають неологізми. Часто вони ґрунтуються на вже наявних жестах через їх комбінування або модифікацію. Одним із джерел поповнення УЖМ є запозичення з інших національних жестових мов – переважно з американської (ASL) та системи міжнародних жестів (IS). Це типове явище для інтернет-простору, де користувачі під час спілкування використовують жести з відео, розміщених у YouTube, TikTok тощо.

Сучасна тенденція змін у лексико-семантичній системі полягає у зближенні варіантів жестів, що потрапляють до УЖМ через освітнє середовище, соціальні мережі та масмедіа. Перекладачі жестової мови на телебаченні послуговуються загальноприйнятими формами, що поступово стають нормою.

Висновки до розділу 2

Українська жестова мова є складною мовною системою, що містить широкий спектр засобів для передавання змісту та взаємозв’язків між його елементами. Особливість семантичних зв’язків зумовлює багатозначність жестів, яка, однак, не створює перешкод для розуміння між носіями УЖМ: жест завжди використовують у певному контексті, мовному оточенні та конкретній ситуації спілкування.

Жестовий знак постає як єдність плану вираження та плану змісту, набуваючи чіткої інтерпретації в комунікації. Найпоширенішим різновидом жестових знаків є іконічні, яким притаманна максимальна відповідність між планом вираження та планом змісту. Специфічною властивістю плану вираження жестового знака є його мануально-мімічна основа, яка може видозмінюватися залежно від семантики одиниці в межах контексту. Тому, навчаючи жестів, важливо не лише пояснити, який позамовний факт позначає

той чи той жест, але й показати, як він співвідноситься з іншими жестами на позначення подібних або пов’язаних понять, а також у яких сполученнях він уживається в мовленні.

У процесі спілкування люди використовують словниковий запас і граматичні правила для створення зрозумілих висловлювань. Проте для ефективного спілкування з глухою людиною недостатньо знати лише лексику й граматику жестової мови. Потрібно враховувати специфічні властивості жестових знаків, особливості вживання жестів і їх поєднання. Інакше кажучи, окрім формальної граматики, необхідне володіння своєрідною «ситуативною граматикою», що враховує стосунки між співрозмовниками, мету висловлювання та інші комунікативні умови. Саме поєднання цих знань формує повноцінну мовну компетентність носія жестової мови.

Об’єднання жестолексем в цілісну систему ґрунтується на їхній спільній функції, на подібності форм та структурних характеристик. Як і будь-яка знакова система, жестова мова містить знаки, їхні взаємозв’язки та правила поєднання. Вона постає як сукупність жестових знаків, пов’язаних між собою на рівні лексики й граматики, а також як система правил їхнього сполучення у висловлювання та умов використання в мовленні.

Жестові одиниці, що входять до цієї системи, мають упорядковану організацію й ґрунтуються на парадигматичних та синтагматичних відношеннях. Упорядкованість і взаємозв’язки між ними визначають специфіку мовного та мовленнєвого вимірів.

Особливе значення УЖМ в житті спільноти людей із порушеннями слуху, а також її тісний зв’язок із процесами мислення зумовлюють різноманіття мовних засобів і складність їхньої організації. Саме це формує специфічний характер жестової мови як системно утворення.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Українська жестова мова – це візуально-мануальна мовна система з власною структурою, яка суттєво відрізняється від національної мови з вокально-слуховим способом сприйняття й породження мовлення та використовується як основний спосіб спілкування жестомовних осіб. Попри відмінності в структурних особливостях і способі вираження, українська жестова мова, як і будь-яка інша природна комунікативна система, виконує ті самі суспільні функції, що притаманні всім національним мовам.

Визнання жестових мов у різних країнах світу закріплене в правових актах – конституціях, законах про мову, законах про права осіб з інвалідністю, а також у нормативних документах галузевих міністерств. В Україні статус української жестової мови визначено законами «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», «Про освіту» і «Про функціонування української мови як державної». Окрім того, у Верховній Раді перебуває на розгляді законопроєкт «Про українську жестову мову».

Завдяки широкому лексичному запасу та системі граматичних категорій українська жестова мова є повноцінним засобом навчання, виховання, творчого розвитку та збереження історико-культурних цінностей жестомовної спільноти.

Основною семантичною одиницею жестової мови є жестовий знак, особливість матеріального вираження якого визначає не звукова форма, а кінетика й міміка, тобто план вираження жестових знаків формують комбінації рухів рук, тіла, обличчя (очей, брів, губ). Найпоширенішим типом жестових знаків за класифікацією Ч. Пірса є іконічні, план вираження яких безпосередньо пов’язаний із планом змісту, а тому значна частина жестів демонструє мімічну або кінетичну подібність до позначуваних об’єктів, явищ і процесів.

Системній організації жестової мови УЖМ притаманна неоднорідність, адже вона складається з елементів різних рівнів з відповідними ієрархічними відношеннями. Трьома основними підсистеми УЖМ є кінетична, лексико-семантична й граматична. Жести позначають не лише предмети, явища та властивості реального світу, абстрактні поняття, а й відношення між ними. Системність лексичної організації жестової мови визначають парадигматичні й синтагматичні відношення між жестолексемами. Хоча жестам і притаманна багатозначність, однак це не ускладнює спілкування між носіями мови, адже кожен жест реалізує семантику в конкретному контексті, мовній ситуації та комунікативному середовищі.

Завдяки найменшим структурним одиницям жестова мова набуває реальної форми: адресант матеріалізує свої думки за допомогою рухів рук, тіла, обличчя (очей, брів, губ) та передає їх адресату, який сприймає повідомлення зором і реагує на них, тобто бере участь у комунікації. Осмислені висловлення створюють за допомогою набору граматичних правил, що регулюють способи реалізації жестів. Однак для повноцінного спілкування з носіями жестової мови необхідно також враховувати системні особливості, сферу вживання жестів та їх комбінаторність.

За обсягом елементів і здатністю оновлювати свій склад УЖМ є відкритою системою: вона постійно поповнюється новими жестами (неологізмами) і поступово втрачає застарілі (історизми та архаїзми), а щодо техніки виконання жестів варто зазначити, що ця система є усталеною і переважно закритою, адже йдеться про обмежену кількість структурних компонентів.

Значна роль жестової мови в житті жестомовної спільноти і її безпосередній зв’язок із мисленнєвою діяльністю зумовлюють багатство мовних засобів і складність їхнього функціонування, що надає жестовій мові специфічних рис як системно-структурному мовному утворенню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамюк Н., Дробот О., Замша А., Федоренко О. Бімодальний білінгвізм: новий підхід в освіті осіб із порушеннями слуху. *Особлива дитина: навчання і виховання.* Вип. 1 (90). 2019. С. 35–41.

2. Адамюк Н. Особливості викладання української жестової мови в умовах бімодального білінгвізму. *Педагогічні науки : реалії та перспективи*. Вип. 70, 2019. С.5–8.

3. Адамюк Н. Особливості синонімії в українській жестовій мові (на практичному матеріалі). *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*: Зб. наук. праць, 2015. Вип. 8. С. 8–18.

4. Андрейчук Н. Виміри семіозису : монографія. Львів : ПАІС, 2021. 352 с.

5. Андрейчук Н. Інтерпретанта як людський чинник мовного семіозису. *Мовознавство*. №3, 2012. С. 65–74.

6. Андрейчук Н. Мовний знак через призму філософської категорії відношення. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. Сер. : Філологічна. 2012. Вип. 26. С. 17-19. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2012_26_7.

7. Андрейчук Н. Рівні та виміри дії знака. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, 2019. Вип. 70. С. 309–322.

8. Бацевич Ф. Словник термінів міжкультурної комунікації. Міністерство освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Київ: Довіра, 2007. 205 с.

9. Велика українська енциклопедія. Інститут програмних систем НАН україни, 2015–2025. URL: https://vue.gov.ua/Головна_сторінка

10. Глущенко В. А., Ледняк Ю. В., Овчаренко В. М., Рябініна І. М. Мова як система : навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2022. 132 с.

11. Голубовська І. Вчення академіка Марра у сучасному загальнонауковому та лінгвістичному аспектах. *Людина. Комп'ютер. Комунікація.* Львів, 2015. С. 32–35.

12. Горлачов О., Горлачова О. Українська жестова мова : навчальний посібник для осіб з особливими освітніми потребами (Н 90, Н 91) 1 клас (у 2-х частинах), частина 1. Київ : ТОВ «ВИДАВНИЦТВО АТЛАНТ», 2024. 144 с.

13. Горлачов О., Горлачова О. Українська жестова мова : навчальний посібник для осіб з особливими освітніми потребами (Н 90, Н 91) 1 клас (у 2-х частинах), частина 2. Київ : ТОВ «ВИДАВНИЦТВО АТЛАНТ», 2024. 144 с.

14. Дробот О. Українська жестова мова: навч. посіб. для підготовчого, 1 кл. спец. загальноосвіт. навч. закл. для дітей глухих та зі зниженим слухом. К. : Либідь, 2013. 320 с.

15. Жестівник української жестової мови: мовний словник. Кульбіда С., Адамюк Н., Дробот О., Замша А. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2021. 303 с.

16. Загальне мовознавство : підруч. для студ. філол. ф-тів ун-тів. Семчинський С. В. Київ: Вища школа, 1988. 328 с.

17. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики : поняття і терміни. Донецьк : ДонНУ, 2012. 402 с.

18. Замша А. В. Психологічні чинники успішності оволодіння мовою. *Жестова мова й сучасність* : збірник наукових праць, 2012. № 7. С. 5–18.

19. Замша А. Роль жестової мови у розвитку особистості нечуючої дитини. *Жестова мова й сучасність :* збірник наукових праць, 2010. № 5. С. 238–247.

20. Зборовська Н., Іванюшева Н. Особливості застосування багатозначних слів та жестів у мовній культурі нечуючих. *Жестова мова сучасність:* зб. наук. праць. Вип. 5. К., 2010. С. 176–196.

21. Кобель І. Освіта глухих і душпастирство. *Жестова мова і сучасність* : збірник наукових статтей. Київ: Національна Академіця педагогічних наук України Вип. 7, 2012. С. 209–221.

22. Кочерган М. Вступ до мовознавства : підручник. К.: Видавн. центр «Академія», 2001. 368 с.

23. Кочерган М. Загальне мовознавство : підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2 вид, випр. і доп. К.: Видавчничий центр «Академія», 2006. 463 с.

24. Крилова М. Соціальні аспекти української жестової мови. *Збірник наукових праць «Молодий дослідник».* 2025. №7. С. 74-81.

25. Кузенко Г. Семіозис тексту та його семіотичні стилі. *Актуальні питання гуманітарних наук.* Вип. 20 (2), 2018. С. 58–62.

26. Кульбіда С. Кінетичні особливості української жестової мови (на прикладі конфігурації Ч. 1. Жестівник української жестової мови : навчальний посібник. К., 2017. 38 с.

27. Кульбіда С. Кінетичні особливості української жестової мови (на прикладі конфігурації Ч. 2. Жестівник української жестової мови : навчальний посібник. К., 2017. 38 с.

28. Кульбіда С. Кінетичні особливості української жестової мови (на прикладі конфігурації Ч. 3. Жестівник української жестової мови : навчальний посібник. К., 2017. 70 с.

29. Кульбіда С. Лексичне значення жесту. *Жестова мова і сучасність* : збірник наукових праць. Вип. 6, С. 98–108.

30. Кульбіда С. Соціокультурний дискурс української жестової мови в умовах сьогодення: монографія / Інститут спеціальної педагогіки і психології

імені Миколи Ярмаченка НАПН України. Відділ української жестової мови. Київ: ІСПП імені Миколи Ярмаченка НАПН України, 2023. 256 с.

31. Кульбіда С. Зародження жестової мови в освітніх осередках для глухих (поч. XIX ст. – поч. XX ст.). *Зб. центру наук. публікацій* «*Велес*» *за мат. науково-практ. конференції 2 частина: зб. статей Актуальні проблеми розвитку світової науки"*. 2017. С. 56–62.

32. Кульбіда С. Теоретико-методичні засади використання жестової мови у навчанні нечуючих : автореф. дис. … д-ра пед. наук : 13.00.03. Київ, 2010. 35 с.

33. Кульбіда С. Українська жестова мова як природна знакова система. *Жестова мова і сучасність* : збірник наукових праць, 2009. № 1 (4). С. 218–239.

34. Кульбіда, С. Жестовий двомовний підхід у практиці спеціальних закладів України. *Особлива дитина: навчання і виховання*, *107*(3), 2022. С. 7–8.

35. Петрова Т. Родо-видові відношення в комбінованому словнику фітомеліоративної термінології. *Термінологічний вісник.* Харків. Вип. 3 (1), 2015. С.142–149.

36. Посібник для батьків нечуючих дітей : електронне видання / Є. Твардовська, І. Блументаль, І. Чепчина, Н. Адамюк, Н. Каменська. 2015. 112 с.

37. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України № 2704–VIII від 25.04.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text

38. Радіо Свобода. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-minsotspolityky-zhestova-mova/31474183.html]

39. Саєвич І. Г. Знак у метамовній рефлексії (на матеріалі малої прози Андрія Содомори). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна.* 2019. №70. С.323–334.

40. Саєвич І. Г. Узуальне / неузуальне в лінгвосеміозисі існування (на матеріалі слов'янських мов). *Studia Philologica (Філологічні студії)*: зб. наук. праць. К.: Київ. ун-т ім. Б.Грінченка, 2017. Вип. 9. С. 130–139.

41. Селіванова О. Когнітивні механізми метафоризації. *Слов'янський збірник : Збірник наукових праць*. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго. Вип. 17, 2012. С. 203–211.

42. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.

43. Сидельникова Л. Структура та властивості знака як елемента динамічної системи мови. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія.* № 41 (1), 2019. С. 148–151.

44. Словник української мови у 20 т. Український мовно-інформаційний фонд НАН України. Київ, 2015–2026. URL: https://sum20ua.com/?wordid=0&page=0

45. Сосюр Ф. Курс загальної лінґвістики. Пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. К : Основи, 1998. 324 с.

46. Спеціальна педагогіка і психологія : сучас. термінол. словник / за ред. Л. Прохоренко, В. Засенка. Київ : Генеза, 2024. 272 с.

47. Сучасний курикулум в освіті дітей з порушеннями слуху : методичні рекомендації. Литовченко С., Таранченко О., Жук В., Шевченко В., Литвинова В., Федоренко О. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2021. 321 с.

48. Технології білінгвального навчання глухих та слабкочуючих: навчально-методичний посібник. Адамюк Н., Дробот О., Замша А. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2021. 337 с.

49. Тищенко О. Жестова мова глухих: лексикографічний досвід. *Лексикографічний бюлетень.* Вип 14. Київ, 2006. С. 30–40.

50. Тищенко О. Українська жестова мова глухих як об’єкт лексикографічної параметризації. *Лексикографічний бюлетень*. Вип. 12. Київ, 2005. С. 37–42.

51. Українська жестова мова : жестівник. Кульбіда С., Чепчина І., Адамюк Н., Іванюшева Н.. Київ : Педагогічна думка, 2012. 206 с.

52. Український жестівник для батьків. Жестівник. НАПН України, Ін-т спец. педагогіки, Лаб. Жестової мови, Укр. т-во глухих. К.: СПКТБ УТОГ, 2011. 380 с.

53. Українська мова : енциклопедія. НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови ; редкол.: Русанівський В., Тараненко, О., Зяблюк М. та ін. 2-ге вид., ипр. і допов. Київ : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.

54. Українська спеціальна педагогіка в персоналіях: навч. посіб. за загальною редакцією Бондаря В., Синьова В. Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної академії, 2021, 428 с.

55. Філіппова Н. Знак – інформація – мова: семіотика та комунікація : навчальний посібник для самостійної роботи студентів спеціальності 035 «Філологія». Вид. 2-ге, доп. і перероб. Миколаїв : НУК, 2023. 188 с.

56. Чуланова Г., Старикова В. Білатеральні структури мовних знаків. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації.* № 4, том 31 (70), 2020. С. 204–207.

57. Шепетяк О. Класифікація знаків у семіотиці Чальза Пірса. Університетська кафедра. 2014. № 3. С. 129-136. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukaf_2014_3_13.

58. Щуцька О., Кацан М. Здобутки сучасної сурдопедагогіки на прикладі навчально-реабілітаційного центру. *Молодь в умовах нової соціальної перспективи* : збірка наукових праць. К.: НПУ імені М.П.Драгоманова. Вип. 16. Київ, 2017. С. 477–488

59. Юшина Н. Теорія знаків як метод дослідження політичного образу. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* Вип. 1, 2011. С. 329–336

60. Armstrong, D. F. (Ed.). The Study of Signed Languages: Essays in Honor of William C. Stokoe. Washington, DC : Gallaudet University Press, 2002. 352 p.

61. Anysign. URL: https://www.anysign.app/uk

62. Bailey C. S., Dolby K. (eds.). The Canadian Dictionary of ASL / Canadian Cultural Society of the Deaf. Edmonton : University of Alberta Press, 2002. 840 p.

63. Perniss P., Özyürek A., Morgan G. The Influence of the Visual Modality on Language Structure and Conventionalization: Insights From Sign Language and Gesture // Topics in Cognitive Science. 2015. Vol. 7, № 1. P. 2–11.

64. Russel D. Interpreting in Legal Contexts: Consecutive and Simultaneous Interpretation. URL: https://www.academia.edu/67372776/Interpreting_in_Legal_Contexts_Consecutive_and_Simultaneous_Interpretation

65. Sign AI. URL: https://signs-ai.com

66. SpreadTheSigns. URL: https://spreadthesign.com/uk.ua/search/

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЖЕСТОЛЕКСЕМ

№	Назва жестолексеми	Сторінка
1.	**АВАТАР**	54
2.	**АВТОБУС**	48
3.	**БАБУСЯ**	46
4.	**БАТЬКИ**	45
5.	**БРЕХНЯ**	42
6.	**ВЕЛИКИЙ**	41
7.	**ДІДУСЬ**	46
8.	**ДОБРЕ**	40
9.	**ДОЧКА**	46
10.	**ДОЩ**	34
11.	**ДЯДЬКО**	47
12.	**ЗАПЛЮЩИТИ**	41
13.	**ІНТЕРНЕТ**	54
14.	**ЇСТИ**	35
15.	**ЛІТАК**	48
16.	**МАЛИЙ**	41
17.	**МАМА**	45
18.	**МОЛОКО**	49
19.	**М’ЯСО**	50
20.	**НІЧОГО**	32
21.	**НУЛЬ**	32
22.	**ОПУСТИТИСЯ**	43
23.	**ПИСАТИ**	35
24.	**ПИТИ**	35

25.	**ПІДНЯТИСЯ**	43
26.	**ПЛАНШЕТ**	54
27.	**ПРАВДА**	42
28.	**РОЗПЛЮЩИТИ**	41
29.	**СИН**	46
30.	**СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ**	53
31.	**СПАТИ**	35
32.	**СУП**	50
33.	**ТАТО**	45
34.	**ТЕЛЕФОНУВАТИ**	36
35.	**ТЕПЛО**	44
36.	**ТІТКА**	47
37.	**ТРОЛЕЙБУС**	48
38.	**ХЛІБ**	49
39.	**ХОЛОДНО**	44
40.	**ЧУДОВО**	40
41.	**FACEBOOK**	53
42.	**INSTAGRAM**	52
43.	**VIBER**	53
44.	**YOUTUBE**	52

ДОДАТОК В

Крилова Марія Ігорівна,
студентка ІІ курсу другого (магістерського)
рівня вищої освіти (групи УМЛм-1-24-2.0д.)
спеціальності 035 Філологія
Факультету української філології,
культури і мистецтва
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка

Науковий керівник:

І. Г. Саєвич, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Факультету української філології, культури і мистецтва Київського столичного університету імені Бориса Грінченка.

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ ЖЕСТОВОЇ МОВИ

У статті розглянуто соціальні аспекти функціонування української жестової мови (УЖМ) як повноцінної природної системи комунікації. Простежено етапи становлення УЖМ, її офіційний статус, а також сучасний стан використання у сфері освіти й суспільного життя. Особливу увагу приділено ролі громадських організацій і педагогічних ініціатив у розвитку білінгвального підходу до навчання дітей із порушеннями слуху.

Ключові слова: українська жестова мова; жестове мовлення; глухий; жестомовна спільнота; комунікація; мовна політика.

Постановка проблеми в контексті сучасної філологічної науки. Дослідження української жестової мови (УЖМ) має важливе значення для розвитку мовознавства, оскільки структура жестової мови, її знакова природа, специфіка

© Крилова М.І.

сприйняття і породження суттєво відрізняються від звукової мови і можуть бути використані для перевірки універсальності лінгвістичних теорій, створених на матеріалі цих мов. Особливої ваги в розрізі сучасних мовознавчих пріоритетів набувають і соціальні аспекти буття української жестової мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання означеної проблеми і на які спирається автор. Проблеми статусу і функціонування жестової мови неодноразово розглядалися у працях Н. Адамюк, Є. Грищенко, М. Давидова, В. Жук, Н. Каменської, С. Кульбіди, С. Литовченко, О. Лозинської, В. Пасічника, О. Рибак, В. Стьопкіна, О. Таранченко, І. Чепчиної та ін. Дослідники фокусували увагу на багатьох актуальних проблемах: зародження українських освітніх осередків для глухих, знакового характеру української жестової мови, взаємодії жестової і звукової мов, сучасного курикулуму в освіті дітей з порушеннями слуху тощо.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Значна кількість питань щодо повноправного статусу жестової мови в сучасному українському соціумі потребує прицільного розгляду. Зокрема це розробка сучасної соціокультурної концепції глухоти з урахуванням прикладних аспектів вивчення української жестової мови, створення лексикографічних видань і кодифікація термінів відповідно до сфери застосування. **Метою** цієї розвідки є з'ясування соціальних аспектів функціонування української жестової мови як повноцінної природної системи комунікації та статус жестомовної спільноти в українському соціумі.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням авторських положень. Загальновживаним позначенням візуально-кінетичної мови є термін «жестова мова», утворений за аналогією з англійською та французькою традиціями (Кульбіда, 2009). Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» визначено: «Українська жестова мова – природна візуально-жестова мовна система з власною лексико-граматичною структурою, що сформувалася еволюційним шляхом і використовується як основний або один з основних засобів спілкування жестомовних осіб, які постійно проживають або впродовж тривалого часу проживали на території України». У статті 4 пункті 1 Закону спільноту людей, які послуговуються жестовою мовою, названо жестомовною спільнотою. Важливим є й те, що у пункті 3 тієї ж статті зазначено, що «в Україні кожному гарантується право вільно використовувати українську жестову мову в суспільному житті, вивчати та підтримувати її, а також навчатися українською жестовою мовою» (Закон України, 2019).

Важливою проблемою, що має і лінгвістичне, і соціальне значення, є мовне позначення носіїв жестової мови. Зважаючи на особливості сприйняття і породження мови цими людьми, використовують такі терміни: «глухий», «людина з вадами слуху», «людина з порушенням слуху», «глухонімий», «нечуючий» тощо. Останній термін («нечуючий») утворено з порушенням норм української мови, тому в сучасних лінгвістичних працях ним послуговуються з обережністю. Однак маємо приклади використання цього утворення в офіційних назвах громадських організацій, наприклад, у найменуванні зареєстрованого у 2003 р. Об'єднання нечуючих педагогів.

Термін «людина з вадами слуху» є некоректним, оскільки відсутність слуху не вважають людським недоліком. Подібні випадки трапляються з різних причини: генетична схильність, інфекційні захворювання, прийом певних медикаментів тощо. З огляду на негативну конотацію лексеми *вада* більш прийнятим є вживання словосполучення «людина з порушенням слуху».

Некоректним є й термін «глухонімий», оскільки поєднує ознаки відсутності слуху зі здатністю говорити. Людина з порушенням слуху через ураження слухового аналізатора та неспроможність чути себе не використовує голос повноцінно, що підтверджує клінічний діагноз, встановлений отоларингологом. Через це мовлення таких людей сприймається як недостатньо чітке.

Спільнота людей з порушенням слуху послуговується терміном «глухий». На думку дослідниці Н. Каменської, останнім часом за кордоном, зокрема в США, Канаді, Великобританії та Нідерландах, набув поширення підхід «Дві мови – дві культури», згідно з яким нарівні із загальнонаціональними мовою і культурою визнають мову і культуру цих країн. Відтак термін на позначення приналежності до відповідної мовної групи має написання тільки з великої букви *(Глухі)*. В англомовному світі загальновживаними є терміни «*deaf*» (глухий) та «*Partially deaf*» (частково глухий) (Каменська, 2007).

Подібну думку висловлює й С. Кульбіда в монографії «Соціокультурний дискурс української жестової мови в умовах сьогодення», зазначаючи, що використання терміну «Глуха» (Г) (особа) – «Deaf» (D) стосується тих осіб, які культурно ідентифікують себе як Глухих і вважають себе частиною «світу Глухих», незалежно від аудіологічного статусу (Кульбіда, 2023: 10).

Вважаємо, що гостроту зазначеної проблеми визначають три чинники:

- **Соціальний.** Українське суспільство перебуває в пошуках коректних форм для толерантного ставлення до певної групи людей.

- **Лінгвістичний.** Виникає потреба унормування термінології відповідно до граматичних норм української мови.
- **Культурно-ідентифікаційний.** Частина спільноти людей з порушеннями слуху має власні традиції самоназви, спираючись на культурно-історичні, комунікативні особливості та соціальну чутливість.

Відтак можемо стверджувати, що термінологічні позначення осіб з порушеннями слуху демонструють важливість балансу між нормативністю української звукової мови та повагою до самоназви представників жестомовної спільноти. Уточнення цих понять є необхідним для вироблення етичної й науково обґрунтованої комунікативної практики.

Важливим є питання сутнісних властивостей жестової мови. С. Кульбіда визначає особливості системної організації УЖМ як сукупності взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів, що формують єдине ціле. УЖМ характеризується неоднорідністю, адже складається з елементів різних рівнів з відповідними ієрархічними відношеннями (наприклад, жести одночасно належать і до лексичної, і до граматичної підсистем). Трьома основними підсистеми УЖМ є кінетична, лексична й граматична (Кульбіда, 2009: 230).

Очевидно, що структура жестової мови відрізняється від звукової мови, у якій традиційно виокремлюють чотири основні рівні: фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний і синтаксичний. Матеріальною основою жестової мови є не фонетика, а кінетика. Завдяки найменшим структурним одиницям мова набуває реальної форми: адресант матеріалізує свої думки за допомогою рухів рук, тіла, обличчя (очей, брів, губ) та передає їх адресату, який сприймає повідомлення зором і реагує на них, тобто бере участь у комунікації. Лексика членує світ на окремі елементи і дає їм назви. Жести позначають не лише предмети, явища, властивості реального світу, а й відношення між ними та абстрактні поняття. Граматика містить набір правил та способів реалізації жестів. За допомогою її засобів створюють осмислені висловлення (Кульбіда, 2009: 230).

За обсягом елементів і здатністю оновлювати свій склад УЖМ є *відкритою системою*: вона постійно поповнюється новими жестами (неологізмами) і поступово втрачає застарілі (архаїзми), а щодо техніки виконання жестів варто зазначити, що ця система є усталеною і *переважно закритою*, адже йдеться про обмежену кількість структурних компонентів (наприклад, чотири основні параметри жесту, два типи його виконання – одноручні та дворучні) (Кульбіда, 2009: 227).

Спілкування за допомогою жестів називають *жестовим мовленням*. Виокремлюють два його різновиди, кожен з яких має власні граматичні особливості. Перший ґрунтується на системних властивостях власне жестової мови. Окрім того, виділяють кальковане жестове мовлення (КЖм) – вторинну знакову систему, форму мануального спілкування, що засвоюється у процесі вивчення глухою особою звукової мови. Це своєрідна «накладка» на звукову українську мову, що повністю дублює її. Система використовує частину знаків УЖМ, до яких додаються закінчення відмінків. Жести тут є еквівалентами слів, а порядок їхньої послідовності відповідає синтаксису звукової мови. Цю систему спілкування глухі використовують неохоче з огляду на складність послуговування нею (Посібник, 2015: 48).

Жестова мова є природною системою. Зазвичай природність мови визначають за двома основними критеріями. По-перше, завдяки існуванню спільноти її носіїв. В Україні такою спільнотою є Українське товариство глухих, яке об'єднує близько 60 тисяч осіб, що послуговуються жестовою мовою. Цю мову можуть засвоювати навіть немовлята від народження. По-друге, мова повинна відповідати системі сприйняття та виконання дій, властивих людині. У процесі розвитку природні мови пристосовуються до передавання й сприймання інформації відповідно до своєї модальності.

Проблема історії УЖМ неодноразово ставала предметом розгляду науковців. Дослідники зазначають, що першими осередками вивчення УЖМ стали спеціальні школи для глухих дітей на Волині (1805), у Львові (1830) та в Одесі (1843). Упродовж XX століття і вивчення української жестової мови в школах, і дослідження її проблематики науковцями зазнавало утисків з боку держави. Зокрема варто згадати працю Й. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», у якій людей з порушеннями слуху було названо «аномальними» та «без'язикими», а їхню «ручну мову» – несправжньою (Сталін, 1950). Однак із шістдесятих років XX століття почали з'являтися посібники й методичні рекомендації для навчання глухих дітей.

Сьогодні діти з порушеннями слуху можуть навчатися в загальноосвітніх школах у звичайних класах, де з ними працюють спеціальні асистенти. Для батьків, педагогів і перекладачів було видано низку підручників, методичних матеріалів та значну кількість випусків наукового збірника «Жестова мова й сучасність» (Кульбіда, 2010). Триває процес з опрацювання технологій автоматичного перекладу жестовою мовою, однак складність візуалізації рухів суттєво сповільнює цей процес.

У наш час в Україні діє низка громадських та наукових організацій, що займаються проблемами жестомовної спільноти: Інститут спеціальної педагогіки і психології НАПН України, ГО «Всеукраїнська асоціація перекладачів жестової мови та людей з інвалідністю», ГО «Українське товариство глухих», ГО «Соціальна єдність», ГО «Відчуй», БО «Міжнародний волонтерський фонд глухих «Чую серцем».

В Інституті спеціальної педагогіки і психології НАПН функціонує відділ української жестової мови – єдиний науково-дослідний осередок на теренах України, який здійснює вивчення лінгвістичних особливостей УЖМ, розроблення лінгводидактичного забезпечення її викладання та визначення теоретико-методичних засад використання національної жестової мови в умовах жестової двомовності навчально-виховного процесу.

Громадська організація «Всеукраїнська асоціація перекладачів жестової мови та людей з інвалідністю» об'єднує фахівців з усіх регіонів України, головним завданням і бажанням яких є захист інтересів, прав і свобод людей з інвалідністю. Представники асоціації також зосереджують увагу на реалізації проєктів, пов'язаних з побудовою інклюзивного суспільства та забезпечення базових потреб усіх людей з інвалідністю.

Основним орієнтиром створення ГО «Українське товариство глухих» є об'єднання осіб з порушеннями слуху та надання їм допомоги в професійній, трудовій і соціальній реабілітації, захисті їх законних прав та інтересів, а також утвердженні статусу громадян, всебічно інтегрованих у суспільство.

Громадська організація «Соціальна єдність» понад 10 років активно працює у напрямі створення безбар'єрного простору для людей з порушенням слуху, а з 2021 року розширила свої функції та допомагає всім людям з різними формами інвалідності. Представники ГО «Відчуй» займаються реабілітацією, соціалізацією, реалізацією прав дітей і дорослих з порушеннями слуху. Благодійна організація «Міжнародний волонтерський фонд глухих «Чую серцем» – це об'єднання волонтерів та активних людей, які реалізують проєкти, спрямовані на допомогу дітям з інвалідністю, людям з інвалідністю по слуху, ветеранам і біженцям.

Висновки й перспективи подальших розвідок у визначеному напрямі. На підставі аналізу наукових праць можемо стверджувати, що українська жестова мова є самостійною природною системою, притаманною жестомовній спільноті України, яка перебуває на етапі активного формування власної термінологічної, освітньої та культурної суб'єктності. Соціокультурні й правові

аспекти функціонування жестової мови в Україні засвідчують прогресивний рух до її визнання як елемента національної мовної політики. Закріплення її статусу в законодавстві, розвиток інституційної підтримки та діяльність громадських організацій створюють підґрунтя для формування безбар'єрного суспільного середовища та посилення активності жестомовної спільноти.

Перспективи подальших досліджень є багатовекторними, оскільки українська жестова мова є унікальним об'єктом лінгвістики, здатним розширити межі сучасної філологічної науки та сприяти формуванню інклюзивного й культурно чутливого мовного простору в Україні.

Список використаних джерел

Каменська Н. Зміна парадигми сприйняття глухоти у XXI столітті. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами* : збірник наукових праць. 2007. № 4 (6). URL: https://ap.uu.edu.ua/article/293 (дата звернення: 30.11.2025).

Кульбіда С. Соціокультурний дискурс української жестової мови в умовах сьогодення : монографія. Київ : ІСПП імені Миколи Ярмаченка НАПН України, 2023. 256 с.

Кульбіда С. В. Теоретико-методичні засади використання жестової мови у навчанні нечуючих : автореф. дис. … д-ра пед. наук : 13.00.03. Київ, 2010. 35 с.

Кульбіда С. Українська жестова мова як природна знакова система. *Жестова мова і сучасність* : збірник наукових праць, 2009. № 1 (4). С. 218–239.

Посібник для батьків нечуючих дітей : електронне видання / Є. Твардовська, І. Блументаль, І. Чепчина, Н. Адамюк, Н. Каменська. 2015. 112 с. URL: https://utog.org/book/posibnik-dlia-batkiv-nechuiuchih-ditej (дата звернення: 30.11.2025)

Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України № 2704–VIII від 25.04.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text (дата звернення: 30.11.2025).

Сталін Й. Марксизм і питання мовознавства. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Stalin_Iosif/Marksyzm_i_pytannia_movoznavstva/ (дата звернення: 30.11.2025)

Reference

Kamenska N. Zmina paradyhmy spryiniattia hlukhoty u XXI stolitti. Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy : zbirnyk naukovykh prats. 2007. № 4 (6). URL: https://ap.uu.edu.ua/article/293 (data zvernennia: 30.11.2025).

Kulbida S. Sotsiokulturnyi dyskurs ukrainskoi zhestovoi movy v umovakh sohodennia : monohrafiia. Kyiv : ISPP imeni Mykoly Yarmachenka NAPN Ukrainy, 2023. 256 s.

Kulbida S. V. Teoretyko-metodychni zasady vykorystannia zhestovoi movy u navchanni nechuiuchykh : avtoref. dys. … d-ra ped. nauk : 13.00.03. Kyiv, 2010. 35 s.

Kulbida S. Ukrainska zhestova mova yak pryrodna znakova systema. Zhestova mova i suchasnist : zbirnyk naukovykh prats, 2009. № 1 (4). S. 218–239.

Posibnyk dlia batkiv nechuiuchykh ditei : elektronne vydannia / Ye. Tvardovs`ka, I. Blumental`, I. Chepchy`na, N. Adamyuk, N. Kamens`ka. 2015. 112 s. URL: https://utog.org/book/posibnik-dlia-batkiv-nechuiuchih-ditej (data zvernennia: 30.11.2025)

Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrainskoi movy yak derzhavnoi : Zakon Ukrainy № 2704–VIII vid 25.04.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text (data zvernennia:

30.11.2025).
Stalin Y. Marksyzm i pytannia movoznavstva. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Stalin_Iosif/Marksyzm_i_pytannia_movoznavstva/ (data zvernennia: 30.11.2025)

SOCIAL ASPECTS OF UKRAINIAN SIGN LANGUAGE

Maria Krylova, second-year student of the second (master's) level of higher education majoring in Philology at the Faculty of Ukrainian Philology, Culture and Arts of the Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University.

The article examines the social aspects of Ukrainian Sign Language (USL) as a fully-fledged natural communication system. It traces the stages of USL development, its official status, and its current use in education and public life. Particular attention is paid to the role of public organisations and educational initiatives in the development of a bilingual approach to teaching children with hearing impairments.

Keywords: Ukrainian sign language; sign speech; deaf; sign language community; communication; language policy.